

Нестір мотався, грозив, казився, не міг вдіяти нічого, бо всі дівчата співали.

За Секлетою треба гнати, бо вона пройде скорше, перша рядок, лежить на череві, поки всі зйдуться, на сонці ви-нижується. Разом заходять, та не разом виходять.

Христя не стерпіла: коли одвернувся Нестір, вона сухою грудкою влучила по спині Секлеті, грудка всю спину за-порошила. Секлета спаленіла, лаялася, кляла, щоб їх суха глина прибила: Нестір кинувся до дівчат, аж, звісно, не міг виявить винуватця, став пильніше за політницями назирати, Секлета ж на зло всім ще дужче погналася вперед.

А тут ще гармоніст Гаврик. То на череві лежав, а як тільки дівчата зачали половини доходити, виповз з яру за-спаний, на межі сів, розтяг гармонію, зачав награвать до танців, дівчата дужче мотали сапачками, хто перша, мовляв, вийде та потанцює. На гармонію полюють. Нестір тільки по-кручував уса, втішався—справно дівчата роблять, женуть, наввипередки біжать. Вдоволений і Гаврик був, поважне діло робить він, виспитья, награється і заробить. Теж треба щастя мати. Дівчата, правда, не всі з того захоплені були, Христя досить виразно таки гукнула: хай ти на зуби гратимеш! З чого видно було сердиту вдачу дівчини.

Новина вмиль облетіла ряд, Векла Нарожня дівчат спові-стила: звечора в яру вислідили Нестора з Секлетою. Намовляв, щоб поводи́ла дівчат вона. Дарунків пообіцяв, як тільки поведе перед вона в ряду. Дівчат до себе щоб пригукувала. На легшу роботу її посилатиме, на сінний покіс вирядить, кра-щий дарунок дасть, не лаятиме, не підганятиме, на зиму зостанеться чистити зерно, латать мішки. Вподобав він її, довгою рукою за дебеле плече пригортав, дівчата простежили, сполюшили. Якби жінка знала...

Комору мазати посилав, то Секлета головку цукру взяла, в соломі заховала, в лісі об пенюк трахнула, з дівчатами поділилася, що вони подруги її.

— Оце та, що перед водить на буряках,—вихваляв Се-клету Нестір економові. Оверко почув, дівчатам переказав.

В гонитві за панською ласкою обдаровує Секлету Нестір. Уже хустку барвисту, кажуть, приберегла вона собі, сатину обіцяно. Нестір здобути славу найкращого ланового хоче. Хату в Буймирі вже поставив собі, економ дав дерева. А Се-клеті своя вигода з того.

Оленці, що пильно прислухалася до слів дівоцьких, не-зрозуміло було, як може знехтувати ота Секлета товариство своє, піти на послугу в панські лизуни.

В дівчат поприлипали сорочки, пил сідав на змокрілі плечі, пожадно пили воду, що в діжці вигрілася, затхнула. Осе-ледця на сніданок і чай дають, Оленка відро води випила,

понабухали животи, спрага мучить, Оленка дома ніколи так не пила й не їла.

Як дівчата спочивали, Оверко сам узяв сапачку в Оленки, роздивлявся, кривився, перевів очі на розгублену політницю, непутяща сапачка в неї, лагодив більш дбало, не зважав на дівчат, що гукали з усіх боків — кледай! пліши! — старанно гострив, клепом перегукувався лан, приганяв сапачку, бо вже ручка перебилася, незручно полоти, теліпається, незграбна якась сапачка в неї, справив, подав лагідно, подивився ще й посміхнувся. Оленка до краю була здивована з хлопця, що завжди так непривітно стрічався з нею, аж тепер навіть заговорив, сповістив ні з того ні з сього, що помститься Секлеті він.

Дівчата, звісно, не терпіли Секлети з Химкою: перериватися всі зза них повинні. Оленка без сили дівчат наганяла. Та чому саме Оверко перед нею вихвалявся, ніяк не зрозуміла, проте не можна сказати, щоб неприємно Оленці було річ ту слухати.

Легко сапачка гризла землю, ніжний осот, молочай, цупкий пірій, свиріпа, берізка прослались стежками, Оленка скоро політниця нагнала, з веселою душею чомусь полола вона.

Як доходили краю гон, вгледіли: мішок на тичці в яру висів — на обід сигнал.

Політниці млосно витягувалися, вигиналися, відходили. Натомлені крижі, руки ніг, припалих пилом, помити ніде, збігали в яр, розсілися по десять душ на ночви. Оленка від незвички неспілива така, скраечку брала, не наважувалася вибирати гущину. Лихо, ще й Оверко тут бовтався, посадили його на одні ночви. Хмурі, мовчазні дівчата жадібно сьорбали рідкий кулешик. Забовтали ложкими, вгледіли шкварчину, одна в одній намагаються шкварчину ту вхопити, гоняють по ночвах, сопуть та неприязно цокують ложками, аж страшно робиться. Секлета сидить між дівчатами, ні з ким не розмовляє, ні на кого не дивиться, дівчата зачали глузувати з неї, надто Христя, мовляв, на панські харчі скоро перейде, а поки хай мужицьких покуштує. Векла зачала штовхати Христю, необачна вона, мовчить хай, бо ще помститься Секлеті, Несторові намовить, а потім вигідніше обідати з нею, бо куховарка іноді шкварчину яку перекине на слова Христі, аж, діставши від Секлети по лобі ложкою, мусів був пересісти на другий край. Оленці тремтіла ложка в руках, саму юшечку сьорбала.

Христя тоді бестрашно зачала Секлету соромити, лаять:

— На хвалу біжиш, тягнеш, щоб з тебе кишки витягло! Виводила, сирицю виварила, щоб тебе коло серця варило! Любимі дівки, передні йдуть! Хвалена політниця! За кашемірову хустку, шерстянку батька-матір продадуть!

Певне, що за Оленку більше оступалася Христа, Секлету лаяла.

Секлета хмуρο сопла, їла, ненависні погляди на дівчат кидала, огризалася.

Сонце заходило на рядках, пітні тіла позалипали пилюгою, водою з глечика тільки бруд розвезеш, позападали очі, отяжеліло тіло, політницї на ночівлю брели, співали... Дивна та дівоцька вдача: хоч і натомилися, а галасує душа, буйна веселість рветься, молодій силі стриму нема.

Над яром великий плетневий хлів стояв. Як отара, наби- валися туди політницї. Христа з подругою вибрали собі місце під стіною, спокійніше, а щоб не бив дощ, закопу- валися в горохвяну солому. Далеко в поле дівчат загнали, на великому хазяйстві казарми, аж там поважний люд спить — воловики, конюхи, вся челядь, трохи заробітчан. Економ, плантатор в кам'яних домах живуть у садах. Снарядний, пол'совщик, клюяник теж свої хати мають. А дівчата, хлопці сплять в хліві на соломі. Солома, правда, була свіжа, не збита, не потрухла; стелили свитянки, рядна; морені тіла надали, як снопи; натягали рядна, крізь сон довго кашляли, аж поки не влягалася порохнява.

Христа казала, ще не звиклася Оленка до роботи тяжкої, втягнеться, вироблене тіло втоми не знатиме.

Запашна зоряна ніч будоражила, в кущах виспівували солов'ї, дівчата вигулювали з хлопцями в яру, серця пари шукали, здаля долітали плавні голоси. Нестір лаяв сторожа, не пособляє заганяти до хліва веселі пари він; проводяться ніч, яка з них робота завтра? Дід Сидір не міг ради ніяк дати, одійде від дверей, хлопців до хліва наб'ється повно.

Лише прикурнули до соломи, як забухкала рельса над головами, сон розірвався, пробуджені політницї неповороткі такі, не могли ніяк одійти від сну, витягувалися, розламува- лися. Нестір з лайкою, гамом підіймав дівчат, тріщав пали- цею по плетених стінах, з чого боляче здригались тіла.

Оленка враз підвелася, не вилежувалася, як інші дівчата, більше з страху, враз проворна така встала, не могла роз- тулити руки, розігнути спини, аж посміхнулася від болю та знесилля. Мов побите тіло було.

Протирали кулаком очі, в полі вмитися ніде, а вже гармо- нія грає, серця звеселяє, дівчат на рядки веде. З набухлими червоними очима — пилюга роз'їдала, та й недосипали, — ішли на лан. Гаврик, заспаний, награвав веселий танок. Холодна роса свіжила тіла, мили ноги травною, позарошували спідницї, на рядках ноги землею позалипали, сапачки теж, земля оді- йшла, м'яко полоти було. З страхом позирали на чистий обрій, де сходило густочервоне сонце, набрякле таке, пектиме знов цілий день. В яру димок слався, долітав приємний дух гарі.

Нестір з самого ранку був лютий, гримав на дівчат ні

з того, ні з сього, не виспався він. Політвиці на рядках сміялись, глузували з довгого чубатого Нестора. Новина плантації облетіла, Христя рознесла. Поночі, коли поснули всі, Нестір потайки до хліва пробрався, блукав поміж дівчатами, коло Секлети ліг, дівчата зняли вереск, то Нестір зник ні в тих ні в сих, під глум, висвист, а тепер лютує, мститься. Куховарки, пекарки йому мало, то він ще й дівчат на вибір бере.

Христя правду казала, обвиклася Оленка, вирівнялася з дівчатами. Земля засохла, як черепок, дівчата були сердиті, як оси, порохняви набивається повен рот, ніздрі, очі виїда, сіда на легені. На пальцях водянки поробилися Оленці, лопались, набивалося пилу, пекло, ятрилося. Враз затуплювалися сапачки, спадали. Вранці сапачки в росі, сонце припече, сапачки спадають. Оверка гукали з усіх сторін лагодити сапачки, клепати, плішити, мантачити, кричали, лаяли, аж засапався хлопець, мотався червоний, мокрий. Оленці жаль стало його, засмикали, засіпали його. А Секлета то навіть з сапачкою ганялася за ним по буряках, розпатлана, люта, трясла литками, стегнами, аж земля двигтіла. Кричала, лаялася. Дубові клинці забивав він скрізь, дубовий клинець глибоко йде, міцно сапачка сидить, гострив, лагодив сапачки справно. Секлеті ж забивав вербові клинці, — легко стругати, м'яке дерево. Клинці швидко всихали, сапачка раз-у-раз спадала, гострив абияк, сапачка збивалася, відставала від дівчат Секлета, ще й бур'ян слідом рясніє, перед Нестором сором. А запасних сапачок не ставало. Дівчата з приємністю дивилися, як лютувала вона. Мало на рядки не падали зо сміху. Оверко сподобався всім, — меткий хлопець, вигадлива голова, втяв штуку з Секлетою він, за спинами дівочькими находив захисток собі від розгніваної Секлети. Оленка душею тремтіла за капосного хлопця; посяржиться Несторові Секлета (Нестір пішов у яр спати) — заїдять, виживуть. Оленка ловила себе на думці: чи вже жалко їй стало хлопця? Матері жалко Оленці, доброї баби Федорки, не може ладу вона дати з ним.

Векла Нарожня, мов вчуваючи жадання Оленчині, сама застерігала хлопця, щоб не заїдався з Секлетою, на що Оверко зухвало проговорився — він не пропаде, хоч сьогодні в кузню піде. Чутка пройшла, ніби меткого хлопця вподобав коваль Кузьма, в якого Оверко просиджував із сапачками, тож на всякі витівки, думають дівчата, наводив хлопця коваль.

Коли доходили рядок, дівчата подивилися на сонце, Векла Нарожня виміряла ступнями тінь свою — вже друга година, а обіду досі нема. Дівчата завели пісню, не пісню, а звичайні слова, що прийшли хто зна коли і кому в голову, співалися завжди в певний час, вийшли в звичку і мали таки досить гострий зміст для тих, на кого вони були спрямовані. І тому Оленка повинна була також співати пісні тієї, коли вона таки

справжній політниця. Ось слова немудрої, протяжної, глумливої пісні тої:

І в чужого хазяїна вже обідають,
А в нашого і не думають...

Заспаний сердитий виповз Нестір з яру на спів той, напустився на дівчат. Аж тут вдалені всі вздріли фаєтон. Нестір насунив густі брови, вдивлявся. Економ їхав оглядати лани. Млявість враз спала з пригінчого.

Тепер він лише прокинувся. Обтрусився. Лагідно став намовляти дівчат, щоб іще один рядок взяли. Христа з Веклою зайшлися перечити. Закортіло Несторові перед економом виставити себе, всі на обід пішли, лише Несторові політниця доуладу роблять. Нестір то загрозливо, то лагідно до дівчат підступав. Хіба вже не придасться він їм коли? Не прийдеться до його звертатись? Він їх сьогодні раніше пустить. Субота. Коли б то плантатор, Нестір не тримав би їх. А то саме економ іде. Мерщій но хай беруться за сапачки, щоб економ міг полюбуватися на їх роботу. Щоб горіло все. Ач Христа спину колом випрямила. Векло, вернись! Секлета гарно поле... Коли б усі так пололи. Що це, куди годиться? Оленко! Матері його біс лихий! Задніх пасе. Коли не сильна, хай не стає між дорослими, хай в „чекерду“ іде. Чи вона йому родичка? Ану, дівчатка... Щоб економ не гудив... Ану скорій до обніжка, там пирогів діжка...

Дівчата справді, сили не жаліючи, мотали сапачками, аж курява йшла, не то вигуки пригінчого, не то плавне коливання фаєтона, що наближався в баскій запряжці вороних — дарунок пана, спонукали дівчат, вони косили оком, допалися до рядків з таким жаданням, мов ніколи не одірвав би їх. Всі до того, здавалося, захоплені полоттям були, що не помічали, як спинився запорошений фаєтон і огрядна постать економа з гострою сивою борідкою, засмаглим лицем, у білому картузі поставила на землю ногу в широкому м'якому чоботі. Сам Нестір, здавалось, не помічав нічого, нікого навкруги, з головою заглиблений, заклопотаний тими буряками. Не легка справа пригінчим бути. Кинутися враз до фаєтона, ще подумає економ — гав ловить Нестір, озирається навкруги, не стежить за роботою. Не примітити економа теж небезпечно, щоб не подумав бува — непошана яка, економ приїхав, а пригінчий уваги не звертає. До чого іноді бува складне, запутане життя людини. Як дати відчутти, зрозуміти, що він тільки покірний пригінчий — ніяк не збагне Нестір! А може то просто економ спинився послухати дзвінкого співу жайворонка? Мало які забаганки можуть прийти в голову людині, на те ж економ, четверо вороних з фаєтоном сам Харитоненко подарував йому. Хто зна, до чого привів би той тяжкий стан Несторової душі, якби економ сам не вивів при-

гінчого з клопітливої заглибленості, він махнув палицею тоді гукнув:

— Нестір Явдокимович!

Досить виразно почув голос економа Нестір, усі почули.

Нестір схаменувся, Нестір пробудився. Щодуху мчав до фаетона, закидав забовтаними в глині чобітьми, довга незграбна постать його перегибалася вдвое, картуза зняв, засапано кланявся в пояс.

Перед економом Нестір топтався, дивився покірними очима, ладен, здавалося, в ту ж мить люто загарчати, кинутись, куди звелить пухка з золотим перснем рука економа.

Карлючкуватою палицею по ряду провів економ, звіряв, чи не попригортаний буряк. Але рядки були чисті. Обвів пан дупатими очима, захопленням взялося лице йому, буряк, як квітка!

— Чого це дівчата біжать? — звернувся економ до Нестора.

Тепер, здавалося, і сам Нестір став примічати, що дівчата таки справді біжать.

— Дівчата, тихше! — прохає Нестір політниць.

Але дівчата нічого не бачать, не чують, нема, здавалося, милішого діла їм за те полоття.

Дивується економ з того завзяття дівочього. Знов водить палицею по ріллі, але рядки чисті. Для Нестора нічого дивного немає в тім. Вже такої вдачі дівчата в нього.

— Дівчатка, тихенько! — благає Нестір політниць.

Дівчата глухі, німі, сапачками мов грають вони, спину немає їм. Як то тихо? Як повільно? Далєбі, інакше полоть не вміють вони. Якщо кому не подобається, хай скажуть.

Нестір, безсилий будьщо вдіяти, винувато руками розвів перед економом:

— Такий народ.

Тучний економ низав плечима, безперечно вражений з тієї палкої вдачі дівочої, з приемними думками сідав у фаетон, прихильно Несторові кивнув.

Довго гордий стояв серед лану Нестір, услід дивився фаєтонові. Поляскав паличкою по халяві. Сталося диво. Мов переродилися дівчата, зачувши ляск марічної палички. Спроквола водили сапачками, гарячка спала, розгинали мокрі спини, знехотя доходили рядка.

Пригінчий не став багато й слів тратить, тепер досить було самого погляду, щоб дівчата зрозуміли воління його. О, політниць навчилися вгадувати думки, настрої володаря свого з одного виразу метушливих чорних очей його. Задумливо крутив він уса, поважно ходив рядками, на буряк, за дівчатами навіть не дивився. Цілком інші думки запали в чубату голову. Нестором Явдокимовичем економ назвав його. І політниць це чули, тож тепер примовкли вони, слухняно рядка доходили, економ покликав по батькові пригінчого.

видно, в шани Нестір перед економом, а можливо і в самого Харитоненка на оці.

— Дівчатка, глядіть, над краєм щоб гарно буряк обполо-ний був,—лагідно, проте неухильно політницям наказує він. О, в Нестора не порожня голова. Їхатиме економ дорогою, щоб бачив, який буряк у Нестора поріс.

Увечері прийшов Оверко від коваля, дівчата повмивалися, порозчісувалися, в суботу до заходу сонця з рядків пішли, порозсідалися над яром, позатягали сумних пісень. Бажаний гість в гурті дівочьому тепер Оверко став. Скрізь вештається, до всього принохується, нема новини, щоб не знав він. Був у конторі, чув розмову Нестора з економом.

Тут посходилися і ті дівчата, що з хлопцями вигулювали, Оверка стали слухати.

Хвалив Нестора перед людьми економ,—чисте поле в нього, не розірвані люди, без гаму полють, буряк рядки заслав. В славі перед економом Нестір, більше буряку прошарував, ніж інші, а людей менше пішло в нього. Хвалив Нестора перед пригінчими він.

Нестір підлетів до економа тоді, картуза зняв, вклонився:

— А чи не можна, Олександрє Степановичу, щоб і моя корова ходили між панськими?

Економ прихильно дав на те свою згоду.

На тім не вгамувався Нестір, він вчував ласку панську до себе.

— А чи не можна б дровець привезти з економічного лісу?

Економ і тому не перечив, дозволив, хто вже зна скільки, дров узяти.

— ... Бологця там коло вільшини шматок викосить до-звольте...

— Коси, Несторе...

Обдарований з ніг до голови Нестір вискочив з контори від заздрість людську, за порогом картуз натяг, зачав мотатись на хазяйстві.

Дівчата з хвилюванням слухали, як Оверко розписував Нестора, і коли той скінчив, Христя гірко посміхнулася.

— Вимучив людей Нестір той, у славі перед економом за те. Економові своя вигода, доходу більше панові і йому. Хіба дарма четверо вороних, три корови Харитоненко економові подарував?

За працею і коротким сном минали дні. Вимаєні тіла без ніг валилися в соломі. Зі сну зривалися, мотали сапачками. Запікало сонце землю, поріс лопушистий буряк, рясна шириця заслала рядки, хрустів цупкий пирій. А тут ще потріскалися руки, щемлять, не те, щоб у самої Оленки, в усіх політниць. Сонце пече, полеш, піт виступає, забивається шилом, порепалася шкіра—так і порозверталася, холодною

водою помочиш, ще дужче тріскається. Самі долоні помочиш, протреш очі вранці. Звечора дівчата довго кидалися, не могли поснути, ноги так само в виразках, набивається пил, попадають остюки, яtringь, Оленка вголос мріяла, якби теплої води та вершечком помазати, може б і позагоювалися. Це тобі не своя хата, де під рукою все. В спеку хоч гвалт кричи, болить, стягує, сочиться кров, пил роз'їдає, мухи кусають, мало не млієш. Гармонію наймають, щоб веселіше полоти було, щоб охочіше робили. Сонце варить, гармоніст Гаврик хизується перед дівчатами виглянцтованими чобітьми, грає, а ти потом обливаєшся.

У вечірній прохолоді морені тіла відходили.

Дівчата посідали на траві, схиляли голови на коліна, а дехто вперся очима в зоряне небо, не хотіли до хліва заходити, позаклякали в гірких думках. Прілій, насичений пахощами дух землі бився в груди, гострий дух пишних будяків, молочаю, свиріпи, захватний дух чебрецю, полину п'янив. Політниці нарікали на свою долю, кляли, а тоді співали. Голоси журливі, тягучі, як саме дівоцьке безталання.

Та болять ручки, та болять ніженьки,
Гей на панщині пшениченьку жнучи...

Оверко нечутно на тужні дівочі голоси вийшов з яру, коло дівчат сидів задуманий, гострив сапачки. Найдовше, найстаранніше він гострив Оленчину сапачку, щоб гостра, як бритва, сапачка була, полегкість для рук. Тоді вистругав палку, вирізав собі, склом почистив, виполірував, така славна, коли Оленка хоче, він їй сапачку наб'є, з липини, м'яке дерево, не надавить рук, бо вже тріснуло, перетерлося старе держалце, сапачка опадає. Перебив, заплішив він сапачку їй на заздрість дівоцьку. Оленка, мовчки поклавши голову на коліна, дивилася за ловкими, верткими руками хлопця, віддався він роботі весь, наче іграшку якусь майструє, а не звичайну сапачку. А тоді взяв, це вже цілком було дивно Оленці, ще й літеру О вирізав. Певне, що ім'я її хотів позначити Оверко, а проте може і своє—хто міг знати? Дівчата співали, в яру світили світляки, запаморочливий дух бузини слався, дмухнуло прілим листом, Оленці ворухнутись було жаль, щоб не розвіялось приємне видовище це. А зорі повадувались як, яблука вродять.

Непристойні жарти дівоцькі лягли рубцями на чисту душу.

Полоскало сонце з вітром соковитий лист, вигрівався буряк, виніжувалися дівчата в хліві на соломі, розлягався густий храп. Оленка прокинулася, сонце пробивалося крізь покрівлю, грало на русявих головах. Уже не рано, Оленка дивилася на прогнилий верх, де гніздилися горобці, стояв дзвінкий гам, приємні думки западали в голову, чи не тому, що сьогодні неділя, витягувалася, стогнала, відходили на-

бряклі руки, ноги. В неділю сніданку не варять, дівчата відсипаються. Аж дивно стало, лише продерла очі, Оверко з голови не виходить. Сорочка його під головами, зрозуміло...

Дівчата ставали на обід з напухлими очима, млосно вигиналися, покректували, повільно, лівово розчісувалися, хрустіли суглоби, коло діжки скупчилися, плюскали холодною водою, з нудними лицами пленталися до котлів, що принадрво вигравали скалками. Борщ недільний затертий жовтим згірклим салом, пекло в грудях, нудило. Каша з молоком була, молоко віяне, аж сине.

Понав'язували клуночки брудного шмаття, дорога до Псла була довга та весела, навколо зелені сонячні далі, ішли плантаціями, житами, рвали мак, блават, співали. Красувались хліба, наливалися соками, паліли вишні в садах. Пожадними очима дивилися на рясні гілки.

Коло Псла порозсідалися на піску, між лозою, понамочували шмаття, плели вінки, купалися.

Оленка ніяково озирала своє сухе, жовте тіло, випинали скрізь кістки, заздро переводила очі на повні груди, дужі тіла дівчат, що з вереском у воді бовтались, ганялися одна за одною, по стегнах ляскали. Позапікалися лица, руки, смугляві литки на білих тілах вирізнялися. Деякі роздвигалися сині смуги на тілі, де полоснула нагайка пригінного.

Холодна стрімка вода бадьорила дівочку кров, Оленка стояла на прозорій мілині, полоскала вода їй в груди. Задумано дивилася на чисте дно, видно було пальці і черепашки на дні, дивно паморочилась голова, виблискували рибки срібними животами, так би вік простояла, тіло мов відходило в воді.

Десь узялися хлопці, з половецьким вигуком бухнулись у ріку з крутого берега, Терешко, Тихін, Спірка між ними, запінилася вода, несамовитим вереском укрилась ріка, дівчата кидалися врозтіч від хлопців, що гонилися за ними, в лозах повдягали сорочки, а деякі просто купалися, плавали з хлопцями безсоромні.

Оленка одійшла за кущі в затоку, намочила своє шмаття, при чім треба було Оверкові сорочку випрати, щоб дівчата не бачили, а то зачнуть сміятись. Чорна, як земля, сорочка була, переміни чистої нема в хлопця, полоскала, викручувала сорочку вона, відмивала комір, рукави, позавожував як, неохайний, мила не було, крейдою відмивала, пальці понатирала дбайлива прала така.

Оленка скоро побачила, що всі дівчата прали хлопцям сорочки, хлопці ж повгамовувалися, позагібалися в гарячий пісок, одні хропли, другі так вилежувалися, перегукувалися з праями.

Дівчата простелили сушити шмаття на траві, розвішали на вербах, самі десь розбрелись у лозах.

Ходила хвилями густа дозріла трава, рясніли квітами бодота, саги, вітрець доносив струмки пахучої прілі, Оленка припала до гарячого піску, сонце розпікало крижі, пісок припарював, дивне млосне чуття по всьому тілу розлилося, аж затремтіла Оленка.

Верталися, вже як на лани впала вечірня прохолода, приємна втома розходилась по тілу, запаморочливий дух хлібів наповняв легені, дівчата брели парами, Оленка задумано розтягувала зморшки полотняної сорочки, що збіглася, плавні голоси слались над нивами.

Ой за гори за крутої
Економ з'їжджає,
Спід правої пахвиночки
Нагайку виймає.

На плантації нова втіха, найвища радість дівочька ждала, прийшов гармоніст. Усе ж таки Нестір клопочеться за політниць, щоб не сумували вони, вільного дня щоб не нудьгували, могли серце розважити, тіло розправити. Після вечері довго ще вигулювали, тік був виметений, збитий, видискував. Грала гармонія, дівчата захиналися від збудження, кружляли з хлонцями, босими ногами виминали, виплутували, а хто був у чоботях, той уже витоптував на всі лади з прискоками, вихилясами, літали, пливли... А що вже Спірка, Терешко, Тихін місця собі не находили, далєбі, землі їм, здавалось, мало було, один перед одним виминалися, викручувалися, викаблчувалися, а тоді стрімголов мов падали, то раптом плавно виступали, ще й руками, мов крилами, розкидали, вимахували, виходили, кружляли, а тоді ще зачали по землі долонями ляпач та по литках, де повинні бути халяви, а вже як праву руку за потилицю заклали, лівою взяли в боки, не можна було вгледіти за ними, чого тільки не виробляли, чого тільки не вигадувала буйна парубоцька вдача. Дівчата так просто надивитись, налюбуватись не могли, лише вражено, тяжко з сумом зітхали, аж поки не надійшов Нестір, не спинив гульбище те в турботі за силу дівочьку, парубоцьку, не поклав край веселощам.

Владна людина все ж таки Нестір, щедрою рукою він роздає щастя, та коли треба, вміє і назад взяти — послав гармоніста спати, і той скорився, не можна сказати, щоб охоче. Від Нестора тхнуло горілкою, як і належить людині при достатковій, що може все дозволити собі. Адже це Нестір п'є, гуляє, пригінчий, а не якийнебудь гольтіпака, заробітчанин, що на осьмуху за душею нема в нього. Сам економ прислухається до слів Несторових. Ніс його розчервонівся, як мак, на хитких ногах зганяв до хліва дівчат. Вимаються на гулянці тій, яка з них завтра робота? Не дуже й дівчат тягло до сну (хитріші поховалися в яру), повні вражень з недільного

дня, в пітьмі бухались на соломі, довго не могли поснути, ще довго гомін не стихав, перебирали новини дня.

За збудженим гомоном Оленка не спала, що їй до радощів тих, цілий вечір з нудьгою дивилася на гульбище дівочьке — і од дітей одбилася і дівчатам нерівня, ніщо не веселить самотнього серця. Дівчата веселі, гомінкі, намоталися, накружлялися, з хлопцями нагулялися, Оленка ж, мов неприкаяна, цілий вечір над яром висиділа. Нема гурту для неї, подруг нема. Між дорослі сунулась вона, тепер терпіти мусить.

Метелиця Шура, Наталка Дранка, сільські подружки Оленчині, полють з підлітками разом, не прийняли між дівчат їх, воно не всякому щастить, малі ще, заздріли Оленці вони, не пара їм Оленка тепер, між дорослими поле вона, одну доріжку з дівчатами жене, за одну плату з дорослими робить, знатна політниця така, на нещасну „чекерду“ і дивитися не хоче...

Через хворостяні стіни Векла Нарожня почула стук і придавлений голос Оверків, що плантацією прокрався до хліва, аби не впасти Сидорові в око. Дівчата стрепенулися, зраділи, на гулянці всі примітили, що Оверка сьогодні нема, на Оленку позирали, посміхалися, жартували, мовляв, іншу дівку собі знайшов. Ох, ці вже дотепи дівочькі в печінки в'їлися... Дівчата стали міркувати, як би Оверка до хліва затагти. До річч, Секлета десь вигулює з подругами, певно, що без новин не прийшов Оверко до них у такий пізній час. А може Оленку побачити закортіло, хто його знає? Аж Сидір на дверях сторожує, охороняє дівчат він. Дівчата довго ламали голову і все таки надумали. Оленка напнула ряднину, вийшла на двір, замотала Оверка, і той вернувся назад у хлів, не звернувши навіть уваги сторожа, Оленка слідом прийшла, і Сидір гримнув на неї, де вона так пізно вештається, вже всі дівчата давно послули.

Оверко бухнувся в куток між дівчата, і ті зачали лоскотати його. За пазухою він привіс їм чимало моркви, на панським лану нарвав. Дівчата гризли, ласували морквою, витирали соломомою, а гич клали під спід, обіймали Оверка, гралися з ним. Оленку дошкуляла непристойна поведінка та. Досада брала, чи тому, що легковажно поводити себе дівчата з хлопцем, чи тому, що Оленка вчувала свою ніяковість при тім.

Оверко гостював у коваля. Нестір весь день в економії плутався, могоричив ключника, полісовщика, воловика, прислужників панських за сінокос, дерево, що виписані йому. А вже чутка скрізь ходить, що в Кеніга надбавка дівчатам вийшла і по часах роблять вони. Дружні дівчата були, домогтися своїх прав уміли. А з наших дівчат сміються скрізь, пригінчі на них верхи їздять і годують гнилими оселедцями, в яких животи повивалювалися...

Оверкові не треба було більш нічого говорити, по глузливих словах його дівчата враз примовкли, задумалися. Вразлива звістка була. Досада дівчат брала. Чи вони вже справді найостанніші споміж людей? Векла Нарожня кивала на хуторських. Покірні, мовчазні, все роблять без відмови, в лісах, степах повиростали...

Посмутив дівчат Оверко. Вістка та всю ніч дівчат будоражила, довго не могли поснути, на всі лади обмірковували, на самих себе нарікали... Голови стяжеліли від думок. Забалакай тільки про надбавку, виженуть геть. В поденних хати під боком, а строкові куди хоч дівайся. Ще й не заплатять.

Оверко — досвідчений в тих справах, бунтар, не одне літо ходив до пана жучки збирати. Втішав дівчат він. А хто ж тоді буряк управлятиме, жнива, як дівчат вирядять? Не осміляться. Щоб загинув буряк, хліб осипався? Серед літа людей де найдуть, шукатимуть де? Хто піде, як зачують, що тут бастували? Гарячі дні, саме тепер у пана п'ятака вирвати можна.

Всіх, звичайно, принадила думка та. І куди той Оверко гне? І додумається таки! Хто б міг сподіватися тих досвідчених міркувань од хлопця? Певне, що не своїми словами балакає він. О, про того коваля чутки всякі ходять. Щоліта з економії гонять його. Бунтує людей він. Чутки навіть такі ходять, наче замишляє він проти самого пана. Аж ніхто доказати не може. Певне, що наводить хлопця він.

Оленка в кругу сиділа, слова не проронила, прислухалася до всього, дивні речі почула вона, горда за свого приятеля була, як дорослий, розмірковує він, змушлений, досвідчений заробітчанин такий, дівчата прислухаються до слів його.

Христя тієї гадки, що не слід поспішати — як зладяться всі дівчата, тоді стануть бунтувати вони. Завтра пустить чутку поміж усіх дівчат треба, що в сусід дорожче платять.

Векла Нарожня безнадійно махнула рукою: свої гроші не кинеш за конторою. Найнявся, як продався, всю силу витягнуть. Народу гущина скрізь.

Оверко на те перечити зайшовся, хіба невідомо їм, що тепер скрізь хазяї зачали буряк сіяти, хто осьмуху, хто четвертину, де візьме силу економія, хазяї самі наймають тепер дівчат по селях. З робочою силою скрута тепер.

Розсудлива річ хлопця вразила дівчат. І де він набрався думок тих? Хто може знати, що криється в голові його?

Оленка крадькома дала чисту сорочку Оверкові, і той мовчки взяв, поважний такий став він, за цілий вечір слова не промовив до неї, тоді стрімголов з диким вереском вилетів з дверей перед очима Сидора, що оторопіло закричав „рятуйте“ під дівоцький сміх. Сторож напався на дівчат, побудив тих, що спали, безсоромні такі, хлопців принаджують

на ніч. Політниці напосіли на сторожа, надто пащекуваті лебединські, зачали дошкуляти. Та йому здалося. Підсвітило його місяцем, луною підійшов чоловік, тож марить він, не знати що балакає.

Вранці вже всі дівчата знали, між собою балакали — в Кеніга дорожча плата, а в них хіба буряк не той, за безцінь полють, вимагати надбавки стануть, пождуть тільки слушного часу. Страва пісна, тоща, як наймали, обіцяли не знати що, два рази тільки салом борщ заправили, аби очі засліпить. Нудні, заклопотані пленталися на рядки, не доспали, різало очі, набридло рипіла гармошка, Христа не стерпіла, кинула вслід гармоністові, щоб він на зуби рипів — так що Гаврик здивований був, сердиті дівчата сьогодні. Нестір крутив головою, вчував, не спочили як слід дівчата, з неохотою полотимуть. Тільки Секлета — очі Нестора заграли — між подругами вертілася, вимахувала сапачкою, збивала полинь, бур'яв, що межею поріс, притоптувала, пританцьовувала з Химкою разом. Дівчата неприязні погляди кидали на них, Секлеті горя мало, обдаровує Нестір хвалену політницю, тому весела вона. Мовчазні, насуплені до рядків припали, палило сонце, накипала досада. Ще й згага пече, кандьор був з гіркою олією, одне кидалися до води, що рясно виходила потом. Свербіло тіло, припадав пил, роз'їдало, і помитись ніде, за п'ять верст річка Псел тече.

Нестір ламав голову, збагнути не міг — ніяк не догодиш тим дівчатам. Вже й колиску був почепив своїм політницям він, ніхто не додумався. В інших пригінчих дівчата вільної години вештаються з нудьгою, нікому розважити їх, тиняються то в яр, то в ліс, а в Нестора на плантації розвага, веселощі, дівчата виспівують, вигойдуються, витанцьовують, гармонія, грає, гульбище ціле. Хто за дівчат піклується так? Хто ще за них дбає? Нестір, правди ніде діти, хоч і суворий був, вимагав сумлінної роботи, це визнавали всі, все ж і обдарувать людей уміє, знає як. Аж ні, воно клята дівоцька вдача, ніяк не догодиш їм, усе невдоволені, усім нехтують. Ось і тепер, полють, мов неживі. Ні лайка ні жарти — ніщо їх не пройма. Ще й пісні непуцящої завели. Що якби економ почув? Мов би на зло вся рясна вагата горло дерла, виспівувала. Мов жалібно, тужливо почали, а звели хто зна на що. Запорошені, неприязні стругали сапачками, тягли, виводили:

Дай, боже, хмарами холодочок над нами
На панове сіно, щоб каменем сіло...

Нестір уже й грозив, бігав по ряду, лаяв, гукав, сіпав, штовхав, дівчата мов озлилися — чим дужче лютував він, тим завзятіше виспівували вони.

Нічого погрозами вдіяти не міг Нестір. Він їх поштрафує, вижене без оплати. Зухвалі вигуки пройшли в ряду: дуже

злякалися вони! Нестір майже знесилів коло них, усе позирив на обрій, чи не видно економа. Нестір зачав благи дівчат. Що буде, як економ заче? До пана дійде? Шматок хліба дає хто їм? Невже вони хочуть гнів на нього навести? Та хіба ж він їм не догоджає? Що до чого, хіба Нестір постоїть перед чим? Чи може хто інший так піклується про них? Хай облишать ці непристойні пісні. Іч завели! До пана дійде, всякі неприємності можуть бути. Христе, Векло! А ну гарласті! А щоб їм заклало! Дівчатка, та схаменіться!

Політниці, глухі до всіх благань, погроз, мов на зло йому, зухвало виводили:

Пошли, боже, червяки
На панові буряки...

І споміж дівчат, треба сказати, Оленка досить вирізнялася своїм молодим голосом. Дарма, що мала, проте змалку обдарована сильним голосом, у чистому полі виплекала голос свій, незнає, незвичне відчущання пройняло її, збудило кожну жилку, співала, аж заходила. Ніколи такого дива, такого відчущання не знала вона в житті. Хіба це звичайний спів? Що саме, Оленка не могла сказати. Моторош поза сорочкою проходила. Загрозлива, мстива, гнівна разом і жална незвичайна пісня та буйно розлягалася над ланами, серце хвилювала, ворогів непокоїла. Ніколи ще Оленка не співала з таким запалом. На всю силу своїх легенів з палкою щирістю виводила. Треба сказати, що на сільським кутку краще неї ніхто не виводив. Певне, що Оверко чув її голос, не міг не почути. Далєбі, на пригінчого не можна було дивигися, такий він задурений, безпорадний був. Оленка, мов на зло йому, співала, виводила з великою втіхою, не могла збагнути — звичайний сусід, а мов би якесь лихе відчущтя збудив Нестір в Оленчиних грудях...

Нестір таки справді второпати не міг ніяк, нічого. Він бігав, мотався, аж задихався. Ніколи такого ще не було споміж них. Нестір певен, що без зальотного духу тут не обійшлося. Він вчував тут небезпеку. Зігрозу навіть. Ог халепа! Та це ж бунт! Так, це бунт, не інакше. Мов змовилися вони, не слухають його. Не застрахаєш ніяк. Він їм добра хоче. На зло співають, виводять вони непугащих пісень. Ну що це за слова? Ну, до чого ці слова? Подумаєш!

Нестір почервонів з напруги, аж посинів, мов той королів цвіт, намагався погрозами, вигуками вгамувати дівчат. Були дівчата як дівчата, покірні, слухняні, робили без відмови, аж тепер не знати що з ними сталося, що найшло на них. Ну хай замовчать, бодай їх!.. Перевелися зовсім чи що путні дівчата поміж ними?

Дівчата мов би веселіли з того, як казився Нестір. Дружні голоси слались над ланами, аж у голові лящало.

Вже сонце над липкою.
Труси, пане, калиткою ...

Нестір одне хотів би знати: і хто їх заводить? Не інакше, як без заводія не обійшлося тут.

Аж як не додивлявся він, не прислухався, пісня за піснею виривалася з того краю, з того, з середини, ряд довгий, сотня політниць, по два ряди кожна жене, всіх не обійдеш, за кожним не встежиш.

Аж рапом Нестір примітив. Насторожився. Так, він спостеріг ... Хто б ви думали? Оверко, ніхто інший. Ось він аж танцює зо сміху, перед дівчатами крутиться, вертиться, реготом заходиться, заливається, мало не давиться. Політниці, дивлячись на нього, мов завзятіше виспівували. Мов заохочує, підбурює дівчат він своєю зухвалою поведінкою. Нестір у глибині душі пошкодував, що не позбувся досі його. Воно хоч і мале, комар, та видно метке, кусливе. І на селі не було покою від нього. Підбиває дівчат він. Що далі почув Нестір, бодай він би краще не чув. Дівчата облишили пана, взялися за пригінчого:

А в нашого присмотра
Сорочка задри ...

При тих словах замигтіло в очах Несторові, плантація обертом пішла, закружляли спідниці в очах, і він тільки помітив, як Оверко впав на рядки.

Це власне про Нестора пісня складена. І хто б міг скласти її? Кому могли прийти в голову безсоромні слова ці?

Чи то Нестір справді почув, чи йому ввижається? Нестір довго не міг прийти до пам'яті. В пошаві пригінчий перед людністю був, хазяйновитий, досвідчений, аж рапом неслава така. І де вони могли набратися духу того? А він тішився з покірних дівчат своїх, завжди слухняних, малоговірких, перед іншими вихвалявся, і економ виставляв його перед пригінчими. Треба з Секлетою побалакати. Ось буде сором, як економ дізнається. Олександр Степанович. Він же надіявся на Нестора. В кого іншого якби колотнеча така звелася, не було б дива, а то в самого Нестора, хваленого Нестора! Краще б йому крізь землю провалитись. Нестір здогадується, чоло йому прояснюється, тоді знов хмуриться. А може це пригінчі декотрі з заздрощів звели колотнечу поміж дівчатами його? Ворогів чимало у Нестора.

Горлали, галасували дівчата до обід, і ніщо не могло спинити їх. Нестір наказав, щоб гармоніст безугавно грав, глушив слова дівочьких поганих пісень. Далекі, здаля дивитися на Несторову плантацію не можна було без заздрості — до чого весело їм тут! Музика, співи. Не робота, а гулянка якась. Весь лан, здавалось, дивився сюди.

Дівочьке страхіття — пригінчий не міг нічого вдіяти проти дівчат, що зладналися. Всі вчували безсилість його. Це було перше хвилююче почуття перемоги, що зазнали дівчата за все літо. Приборкали скаженого пса вони. Вже ж і наспівалися, вже ж і налящалися, наглузувалися з пригінчого. Дошкуляли, як тільки могли. Висвистом, вигуками. Тільки Секлета з Химкою, закусивши губи, низько схилялися, вперто мовчали між подругами своїми. Чи могли політниці прихильно дивитися на них? Оленка ніколи того дивного відчуття досі не знала. Виспівувала на все горло. Втіхою проймалося лице. За весь глум, знуцання над політницями помстилися дівчата Несторові. Пригінчий аж запінився, червоний, лютий бігав по ряду, безпорадно галасував. Дівчата шкодували: хоч би Пасьчиха побачила хваленого чоловіка свого. На все село слава тепер піде... Дружна пісня (хіба це була звичайна пісня?) хвилювала серця дівочькі. На сусідніх ланах, зачувши знайомі мотиви, політниці собі приєдналися. Так, це був заклик. Вітер гнав, кружляв, розносив пісні зеленими просторами. Не пісні — гнів, ненависть великого дівочького гурту.

По обіді дівчата припали животами до нагрітої землі, сонце розпикало побиті втомою крижі, куняли. Нестір десь зник, нікому дошкулять було, осторонь гурт дівчат розлігся в затінку, поміж ними Векла Нарожня, Христя, Оленка, Оверко — нудилися. Христя злостилася. Борщ аж заграв, булькає, запінився, видно буряковий квас затхнувся, пекло в грудях. М'яса шматок попався, не вгризеш, не розірвеш, аж бринить на зубах, резина, і не ковтнеш, старого вола жили. Хліб кислий, як щавель, гливкий, ніхто й не їв.

Векла Нарожня, що задумливо м'яла м'якуш, зо сміхом сказала: можна ліпить жайворонків. Лиця дівочькі проясніли, Христя, Оленка, до них приєднався Оверко, зачали справді хліб місити, ліпить птичок. Хліб був гливкий, здавиш, мало вода не тече, добре виминали, витягували, кожна охоче давала свій шматок, дівчата втішалися з тої забавки, тісто розкочували, наліпили бубликів, жайворонків, із жартами, співами, виложили все на траві, як на ярмарку, любовалися. Поблизу сосна невеличка стояла, впала в око дівчатам, і вони на гілля чіпляли вироби свої, але вже потайки, до краю захоплені витівками, обвішали всю сосну, сіли осторонь, милувалися. Аж на тім меткі на вигадки дівочькі голови не заспокоїлися. Хоч сосна і вся обліплена була, проте, як одійти трохи, воно не видно. Дівчата довго тут не думали — треба яскравого чогось додати. Оленка рвала маки, волошки, плела вінки. Оверко ж... О, той Оверко, що він надумав тільки, прокрався до хуторських дівчат, що покотом міцно спали над яром, став нишпорити поміж них, одчепив в одній старий червоний фартух, змотав, стромив за пазуху, прибіг назад. Оленка було напустилася на хлопця, аж той свої міркування має:

— Воно такі хуторські дівчата ті, слово за себе бояться сказати ...

Ніхто більше тоді не перечив.

Вся плантація, натовлена з денної праці, тихо, мирно спочивала, і тільки коло сосни товклися дівчата. Подерли фартух той на стрічки, зачали гілки об'язувать, ще й Оленка як найлегша вилізла на самий вершок, причепила прапорець. Вітрець повівав, прапорець полоще, дівчата чкурнули аж за курінь, попадали на землю, вкрай вдоволені з своєї вигадки, зачали хропти, нишком позираючи на розкішну сосну.

На ту біду економ їхав дорогою понад яром оглядати плантації. Вицяцькована, уквітчана сосна вражала здаля кожного, впала економові в око.

Нестір побачив фаетон (всі дівчата сплять), задиханий, розпарений вибіг з яру і напоровся просто на сосну.

Що вже пережила людина, перетерпіла, хай не доведеться нікому зазнати.

Жахлива несподіванка! З немочі пригінчий ладен заплакати. Людину кинуло в люті.— Хто це?— озирався він навкруги. Задихався. Всі дівчата спали. Найближче хуторські дівчата були, і тому Нестір прибіг до них, зачав чоботом будити. Ті, злякані, розгублені, прокидалися, очі протирали, не могли второпати нічого.

— Хто це?— оскаженіло напустився на них Нестір, вказуючи на сосну.

Ті недоуміло кліпали очима.

Аж тут повставали всі дівчата, сходилися. Оверко за кущами качався по траві, бив ногами, дурів зо сміху. О, йому найдеться про що розповісти ковалеві в неділю.

Ось, зачувши лемент, прийшов і останній заспаний гурт— Христя, Векла Нарожня, Оленка, оторопіло дивилися на вдовище це.

Фаетон наближався в куряві, Нестір безпорадно крутився, мотався, розводив довгими незграбними руками, застогнав, напустився на дівчат:

— Ой, що ви наробили? В мене всі неври випали коло вас!

Певне, що економа здаля вразила незвичайна сосна, розпарений, запорошений, виліз він з фаетона, недоуміло спинився проти сосни, лупатими очима крізь золоті окуляри позирав на припишклих дівчат, то на дерево.

Нестір, шанобливо знявши картуз, мовчки вклонився, дівчата, мов кам'яні, стояли.

— А це що? Хто це?— грізно перебіг економ понурі, вперті дівочькі лиця, питав довгого Нестора, що, мов вчуваючи свою провину, злякано топтався, знизував плечима.

Несторові забило дух, вузьке чоло наморщилося, сховалося під чуприну, аби одвести те запитання, він перевів очі на дівчат, на їх непривітних лицах шукав винуватця.

Певне, що вони, бо як не вони, то хто ж інший?

— Секлето, хто це?— питав Нестір надійну дівчину, на цей час забувши всяку обережність.

Секлета розвела руками, бо справді не знала, а як і догадувалася, то знов побоялася великого дівочького гурту, разом почула позад себе голос Оверків, що грозив: сапачками зарубають дівчата її, коли писне вона.

Політниці потрохи приходили до пам'яті, скориставшись замішанням, гамором (хуторські плакати зайшлися), відчули навіть деяку сміливість, бо враз споміж гурту прослались спочатку нерішучі, а тоді загрозливі вигуки:

— А поки ми терпітимемо?

— Замазки напик, щоб тебе коло серця пекло!

Економ, безперечно, не чув, ні, за гамором до його вуха не дійшов повний зневаги вигук той. Зате виразно долетіли непристойні слова ті до Несторова вуха, і пригінчий гарячково кинувся до гурту:

— Котра це?

В'їдався очима, але встановити не міг нічого. Серед тиші, що стала на деякий час, почувся новий вигук, не менш ганебний.

— В солонині черви позаводились,— позбувшись усякої шани, гукав хтось.

На лихо, економ те почув, не міг не почути, досить виразно прозвучали слова ті, змусили економа обернутися з суворим застереженням. Нестір попередив його, відшукував винуватця, та хіба можна було що розібрати в такій гушавині? До того ж з другого краю не вщухали вигуки.

— В оселедців животи повивалювались!

Тяжкий день випав сьогодні на долю Настора, разом і економа, треба сказати. Загрозливі, глумливі, непристойні слова падали на голови їм. Саме на Несторовій плантації довелося економові почути чимало прикрих слів, що назавжди ганьбою вкрили пригінчого. Економові нелегко вгамували людей, хоч він і робив спроби, і коли ні грізний погляд, ні енергійне слово не справили належного враження на людей, він зачав лагідно вгамовувати їх, наблизився до гурту, так що дівчата виразно вчували запах духів, принохувалися, і, можливо, це ще дужче дратувало їх.

Крізь дівочий галас Оленка собі запально вигукувала. Сказати їй, думаєте, не було що? Дарма, що мала, чи не найбільшим тягарем упала на її неокріплі плечі економія та. Слова, повні гніву, рвалися з дитячих грудей, зливалися з дівочькими вигуками:

— Гарячка твому батькові, ми нагодуємо тебе!

— Ходім у Карлівку до Кеніґа!

Аж тут сам економ на зухвалі вигуки ті з переконливим словом звернувся до дівчат. Оця загроза кинути буряк і піти в сусідню економію до чого вона? Хай не забувають, що вони

в строку. Строкові люди. Домовлялися на все літо, а не вироблять—до суду. Досить виразно пригрозив непокірним економ.

Треба сказати, що врозумлива річ та вплинула на дівчат цілком несподіваним способом. Замість того, щоб скоритися, визнати свою провину, прослалися нові вигуки, що певне не скрасили думки економа про народ.

— Хліба з остюками напik, щоб тебе черви з'їли!

— Он чутка, в Кеніга дівчата по часах роблять!

— Коли не треба нас, ми підемо!

І треба ще сказати, дівчата на цей раз менше таїлися, цілком виразно виявляли пекельні наміри, настрої свої, невдоволені голоси густішали, обурливою хвилею котилися по ряду.

Невідомо, що сказав би економ на сей раз, не інакше, змістовне щось, так устряв Нестір, що прийшов цілком до пам'яті, вернулася розсудлива річ йому, і він виголосив яскраву промову приблизно такого змісту.

— Часи? Он сонце сходить і заходить—ото ваші часи! Матері його біс лихий! Землю робить по часах де воно видано? Землю! Дурні, то Кеніг заманює, щоб усі пішли до його. Спочатку може й покаже часи, а тоді—он сонце! Тихше! Вгамуйтеся! Ставайте до роботи! В мене всі неври випали коло вас! Ось і пан економ кажуть. Коли невдоволені чим—просіть. Вони вислухають вас. Так і так, пане-хазяїн. А не то, щоб горло рвати. Що ви затіяли? Колотнечу, бачу цілу звели. До чого воно приведе?

По тім він зробив паузу. Ах яка це була пауза! Що це було за пауза! Людям сперло дух. Пригінчий мовчки дивився на людей—виразнішого погляду не можна собі уявити. Хай же вони поклоняться в ноги панові економу, щоб той зглянувся, зжалівся, помилював, не віддавав їх до суду.

Слова ті великого запалу, великої життєвої мудрості приголомшили таки люд. Нестора всі раптом побачили в новому світлі. Дивувалися, голову ламали. І відки в людини той дар слова? Всі переконалися, що то за розсудлива людина Нестір. Не можна сказати, щоб слова ці не сподобалися самому економові. Нестір тут мав велику нагоду показати хист свій—з людьми обійшовся вміло як, економ безперечно оцінить, віддячить. Не можна сказати, щоб і на дівчат не зробили певного враження слова Несторові, бо за тим, як він змовк, прослалися вигуки, але вже іншого змісту.

— Роцитайте нас, пане-хазяїн,—благально виводив хтось.

Видно, слова пригінчого зробили певний вплив, втихомирили дівчат, у тім переконався сам економ.

Аж тут несподівано піднісся голос, і голос то був хлоп'ячий—гнівний, верескливий. Оверко, що снував поза спинами, бадьорив дівчат своїми викрутасами, викривляв Нестора, глузував з економа, на сей раз грозився понабивать ноги бато-

гом дівчатам, хто стане на роботу. Секлета саме бралася за сапачку, хотіла повести дівчат на рядки, та скрикнула—ноги їй горіли червоними пасмами—Оверко полоснув батогом; сам зник за спідницями, що охоче заступили його. Не зник лише від гострого ока пригінчого. Нестір це побачив. Так, він зробить з цього належні висновки. Він не помилився. Ось хто бунтує дівчат, баламутить. Це ще на рядках видно було.

За тим повстали нові вимоги і, треба сказати, досить таки зухвалі, що порушили урочистий спокій по словах Несторових.

— Як набавите—станемо на роботу.

— І харчі щоб людські варили.

Економ власне про харчі не знає нічого. Якби його раніш сповістили, він би розпорядився... Економ і перечити не став, з чого видно було його лагідну вдачу, дослухається до слів людських він. Куховарку, пекарку вигнати пообіцяв, сильніший харч давати, а також набавить п'ятака. Мало того, він не буде розправлятися з ними, віддавати до суду винних, хай стають до роботи і викинуть всякі дурниці з голови.

Деякі по тих словах кинулися розоряти сосну, кланялися в пояс економові, довго ще стояли здивовані, вражені подіями дня, дивилися вслід фаєтонові, зітхали глибоко. Нестір, що сам досить таки був прибитий з несподіванки тої, повинен визнати—щасливо обійшлося, якби повчив економ, тоді б знали, як бунтувати, й іншому б заказали. Завдячити заступництву Нестора дівчата повинні. Хуторські дівки з словами „спасибі вам, дядьку“ такі справді вклонилися пригінчому, але вже не так низько... Нестір сприймав те, як належне, тоді гримнув на дівчат, щоб ставали до роботи. Дівчата з жвавим гоном стали на рядки, зачали полоть, завели веселих пісень. До пізнього вечора пололи, вже скрізь з полів пішли, а Нестір усе не пускав своїх політниць. Уже всі йдуть додому, а Несторові люди не розгинають спини. І це всі бачили. За те, що вони сьогодні горло рвали півдня та пролежали, відробити повинні. Адже врятував од кари він їх? Дівчата поприпадали до рядків і, хоч обурення пекло в грудях, скорилися, не осмілювався ніхто перечити. І хто зна скільки ще доведеться коритися? Пішли вже з плантації, як рядків не видно було. Мовчазні, натомлені, хмуро пленталися. Холодні росяні листки свіжили ноги, коли ж роса попадала в ріпанки, ноги болісно щеміли, шкіру стягувало. Векла Нарожня з Христею завели сумної пісні. До них прилучилася Оленка. Власне, пісня сама прийшла на уста. В серці своєму дівчага відчули пісню ту.

А в нашій економки

Червона спідниця.

Ішли люди із панцини,

Вже зійшла зірниця.

Сумні думки снували в головах. Тепер знущатиметься над дівчатами як схоче пригінчий. Вислужитися перед паном економом треба йому. За те, що дівчата бунт звели.

З того дня на всю економію пішла слава про Несторових політиць. Нестір ходив грізний, як хмара. Вороги глузували з нього. Пригінчі скрізь дошкуляли. Відтоді вся плантація стала вимагати надбавки, людських харчів. Все зза того Нестора. Розпустив своїх дівчат він. Така колотнеча звелася. А що, одним набавили, другим ні? Економ ніби їздив до Харитоненка. Всякі чутки ходили. Революціонери ніби завелися, людей бунтують, а тим часом Кенігові посланці баламутять скрізь, щоб перетягти силу до себе — гаряча пора, жнива наближаються. Оверко дівчатам на те пояснював: воно так між панами, про людське око приятелюють, на дворянських зборищах за здоров'я один одного п'ють, а на думці — як би обшхратити один одного...

В останній час Оверко мов би за студента справлявся коло них.

Дивувалися дівчата: і звідки тих думок набрався хлопець? В очах дівочьких він надто виріс. Скрізь про нього чутка пішла: заводій, бунтар. Та ще другого дня, коли ситий обід став, дівчата захопленими очима позирали на хлопця. Найбільше мотався, кричав він. Та ще Векла з Христею. Домоглися своїх прав дівчата. Вламали економа таки. Не легко здався він. Вірно зберігав панську копійку, панську касу. По п'ятаку кожному — на місяць не одна зайва тисяча з панської кишені випаде. Досвідчена людина Оверко той. Споважнів, змужнів, махру смалить, не рослий собою, а між мужиками, парубками завжди товчється. Одні клопочуться про хазяйство, другі про дівчат, з усього набирається досвіду хлопець. Стали примічати його дружбу з чорнобородим ковалем Кузьмою. Вже ніхто не бачив хлопця в брудній сорочці з дертими коліннями. Охайний, стрижений, скрізь гудзики, латки понашивані, в новому брилі, що сам сплів, хлопець мав досить пристойний вигляд. Всі дівчата знали — Оленка обпирала й обшивала його. Хоч іноді жартували над тим — Оленку боляче вражали завжди жарти ці, — та вже звиклися до того, не вбачали нічого незвичного.

Політиці пробуджувалися, нашвидку розчісувалися і не вмивалися, щоб не баритися, вчували — сьогодні не до жартів. Нестір хмурий, мовчазний, видно глум, намови допекли йому, зловісно кинув заспаним оком по рядку. Дівчата ладналися на рядки.

Гаврик насунув набакир зелений картуз, поважно розставив вигляндовані чоботи, дужими руками розтягував гармонію, крутив головою, тоді давив, знов закидав голову, вихилив

плечима, розтягав гармонію. Гаврик відрізняв себе від усього репаного польового гурту — в ріллі, гної не возиться він, в хліві на соломі не спить, волам хвості не крутить, ловкими пальцями, молодечею вдачею хвилює серця він. В гурті босоногого парубоцтва, перед дівчатами Гаврик завжди виблискував зубами, — ніхто тут не рівня, звісно, Гаврикові, що робочої днини чобітьми хверцює, завжди, мов ненароком, топтався по пальцях парубоцьких, збуджував цим регіт у гурті, подив споміж дівчат.

Нестір махнув рукою, досить недбало перетяв принадні думки гармоніста — на цю урочисту хвилину щоб замовк гармоніст.

Суд та розправу чинив Нестір недовго.

— Цього не треба, це дуже розумний, вимагає грошей більше, з економії хай без оплати йде.

Із цими словами Нестір вивів Оверка з гурту, одібрав сапачки, вирядив геть.

Хвилювання пройшло в ряду. Дівчатам забило дух. Боялися пари випустити. Оленка з тривогою стежила за надто зухвалою поведінкою хлопця: не проситься, не молиться перед Нестором він, одійшов осторонь, недбало дивиться, як заходжується пригінчий коло політниць. Векла Нарожня з Христею зчинили було лемент, хоч і тремтіли за свою долю, а хто ж їм сапачки ладнатиме? На що Нестір заспокоїв їх — про те хай не турбуються.

В кожній тривожно билось серце, як Нестір проходив уздовж ряду, суворим оком водив по лицах.

Не те, щоб він кричав, гримав на дівчат. Навпаки, він був досить стриманий, загадково мовчазний, наводив острах на політниць.

В кожній були зароблені гроші за економією, вижене без оплати, судися тоді з паном. Кожний жаль втрачати було заробітку свого.

Гнівна рука Несторова на сей раз на Христю впала:

— Це та, що підняла перша! Це та, що їй борщ поганий. Можеш іти дома кращій їсти. Баба Галька зварить.

Із тими словами він вивів з ряду Христю, що осторонь з Оверком стала ні в тих ні в сих, ховала під хвартух довгі запечені руки. Дівчата то навіть дивитися на неї не наважувалися, кожна за свою долю тремтіла, в очах переляк застиг, благально на Нестора позирали, покірні, придавлені, тяжко зітхали, ладні хоч до ніг Несторові впасти, щоб тільки не карав він їх.

Очі тільки Секлети, Химки зловтішно горіли — завжди загризалися з ними Христя та Оверко, перед гуртом насміхалися, глузували, тепер догралися бунтарі нещасні.

Оленка засмучено дивилася на сестру, Оверка, безпорадна така, — хто тепер за неї постоїть, допоможе їй? Треба було

в тим Нестором заводитися? Оленка давно попереджала сестру—нерівна сила, заможний господар, сусіда до того ж, панський пригінчий. Бриніла сльоза в очах Оленці.

Коли невблаганний, грізний Нестір став знов перед дівчатами, кожний забило дух. Ось він насупив густі брови, гострим оком водить по лицах, що аж міняться. Довго, нестерпно довго крутить довгий чорний вус, вузький лоб його взився густими зморшками, разить серця хмурий вид.

Нестір проте не став довго дівчат тривожити. Вибір його цей раз упав на Веклу Нарожню.

— Оця партію спиняє. Піде без оплати...

Векла розгублена, зніяковіла стала поряд з Христею, Оверком.

Оленка, повна жалю, дивилася на трьох, тремтіла за свою долю. Проте не виявляла того жодним рухом, виразом, ще подумують вони, надто Оверко, тонкосльоза вона, за себе постояти не може, не дасть ради собі.

Нестір одступив кілька кроків назад, повів гострим поглядом, звернувся лагідно до політниць:

— Ну хто тут ще шукає кращих харчів?

Не було нікого. Ніхто пари з уст не випустив.

Зважаючи на той страх, що мимохіть нагнав на дівчат Нестір, він не став далі серця мучити. Хоч воно б не завадило ще декого вирядить, аж він облишить. Так, дівчата мали нагоду переконатися... Великої сили людина Нестір той. Карає і милує владною рукою. Як пересвідчилися дівчата—не такої вже суворої вдачі він. Хмарне лице йому прояснюється. Лиця дівочки також світліють.

По ряду розсипалися вигуки:

— Усім довольні! Всім!

Слова ті вселяють нові сподіванки Несторові. Він махнув рукою. Гармонія розвесело витинала на всі лади гопака, дівчата вирушають на рядки.

А трьом вигнанцям наказав Нестір збирати манатки і щоб до вечора їх духу в економії не було. Векла й Христя з по-никлими головами залишали плантацію, з тяжким чуттям покидали дівочий гурт, своє товариство, з яким зріднилися, в якому зазнали стільки горя і може трохи радощів. Дівчата втішали подруг на прощання—хай наймуться до хазяїв поблизу, Нестір одійде, вони вмолять його, вблагають. Подруги тому мало вірили.

Оверкові то наче байдуже до всього, глумливо позирав він на ту колотнечу, сполохи, що пройшли в ряду, наче йому і клопоту мало. Він то правда мав думку хоч на штани заробити. В полотняних зиму знову ходить доведеться. Та що скажуть дома йому?—це найдуже непокоїло Оверка. Як ішов Оверко на заробітки, батько, кривий Сильвестр, суворо наказував, навіть грозив, щоб умів шанувати себе, началь-

ників слухався, поважав, догоджав, диви, мо в контору візьмуть, привчать, а там і в пригінчі може вислужиться він. Ось же Нестір змалку в економії товкся, в начальниках тепер він. Чимало хто вибився в люди. Оверко — меткий хлопець, тож батько великі надії покладає на сина. В старого досвід не абиякий, з головою ніхто ніколи не пропадав.

Оленка з дівчатами пішла, як розставалися, Оверко примитив, засльозилася вона, певне за сестрою Христею тужила, заступитися нікому тепер за неї буде, засіпають Несторові політниці.

Кожен із своїми думками, мовчазні, понурі по м'якій пилузі плентались троє шукати притулку собі.

Аж куди не подавалися вони — пригінчі на сміх та глум знімали їх. Від Нестора? Самі, кажуть, пішли? Ха-ха. Ні, спасибі, на плантації поки тихо... В конторі розмова була про них — неспокійні люди. Бунтарі на всю економію. Сам економ розпикав Нестора за них. Заводії... Красне знамено вивісили!

Здивуванням проймалися лиця пригінчих, з нехтуванням дивилися вони на трьох смільчаків. Невтішні були ті походеньки.

Чутка про „красне знамено“, що вивісили Несторові дівчата на лану, обійшла всю економію, наробила сполохів, принесла гучну славу політницям, якої вони самі не сподівалися, від якої було трохи моторошно.

Пригінчі ж остерігалися тепер Несторових політниць, чи більш удавали, на наряді завжди завертали дівчат до свого пригінчого, коли ті хотіли перейти, оберігали своїх людей від небезпечного духу. Адже всім відомо, що то за народ у Нестора. Куди лізуть вони? У себе хай товчуться.

Звісно, лиховісна поведінка та цілком придавила Нестора. Недруги всіма засобами намагалися принизити його. Згасла слава найкращого пригінчого. Тільки така пружна людина, як Нестір, не позбулася свого місця. О, він ще доведе, чого вартий знеславлений, але вірний пригінчий.

Векла Нарожня журилася: пропали зароблені гроші. З якими очима додому йти тепер? Половину літа дарма виходили. Зима прийде — ні хліба, ні одежини. Поплутала їх лиха година...

Каялася Векла, дорікала Оверкові, — то він закрутив голову дівчатам. Тиняйся, як неприкаяна, тепер. Гарні заробітки.

Христя на гіркі докори ті намагалася втішити подругу. В розпалі чого тільки не наговорить вона? Хто знав, що так минеться? Оверко ні при чім тут. Далі не можна терпіти було.

Векла Нарожня з серця наговорила подрузі чимало прикрих речей. Адже всі терплять? Чи вони за всіх повинні розпинатися? Векла — не сонце, всіх не обігріє. Замазку їли,

борщ закислий—мовчали. Надбавку, харч виклопотали політницям, а самі світ-заочі ідуть. Хоч одна душа оступилася за них, як виганяв Нестір? За свою шкіру боялися, мовчали. Отже треба було, щоб Векла з Христею мовчали, корилися. В дурнях однаково zostалися.

Христя врозумляла, втихомирювала подругу. Хто не зна Нестора? Сподобалася дівчина, кличе в яр. Ніколи б не скорилася Несторові вона. Провчили вірного панського собаку вони.

Оверка гнітили розмови, нарікання дівчат. Щоправда, надії не втрачає він стати на роботу, хоч на іншу. Дівчата заздрять йому. Добре, що за його оступитися є кому. А тут куди підеш, кому скажеш? Чи не до коваля Кузьми надумав він піти?

Оверко промовчав на те, він ще сам не знає, неприязно розминувся з дівчатами, подався до хлоп'ячого хліва. Хлопці, що моталися тут, на сміх Оверка зняли.

— Що, рябка привів?

Така вже звичка, цим виразом стрічали, сміялися з кожного, хто, попавши в немилість пригінчому, вертався з наряду.

Тихін радить Оверкові—в корчму хай Нестора закличе, почаствує, на роботу знов візьме...

Терешко парубок бувалий: чи стане Нестір з Оверком у корчмі пити? Так пляшку хай стромить, тютюну купить, пригінчий одійде. Щовечора п'є, гуляє, своєю хіба горілкою куховарку частує?

Оверко на ті думки безпорадно розводить руками:

— За що купиц?

Краще б він уже того не казав, мовчав, аби не принижувати себе в очах хлопців. Не знає, що робить? Купити ні за що?

Терешко тут багато не сказав. Одне слово, але змістовне таке.

— Украдь.

На тім балачка припинилася. Оверко закинув клуночок за спину на палку—все своє багатство, розминувся з хлопцями, подався яром, гущавиною, щоб не стрічатись нікому. Густо заріс яр. Оверко продирався крізь ліщину, куди не пробивається сонце, де під ногами прослався перегнилий лист. На сонячній галявині між кущами терену, глоду Оверко розпластався на траві, повзав на животі, вибирав рясну ягоду. Дика глушина ця вабила його. Оверко відчув—молодецька сила залягла йому в грудях, проходила крізь руки, плечі, так що йому дурниця—зігнути молодого дубчака, допустім, це голова Нестора, чи навіть скрутнути, вирвати з коренем. Принаймні це був Кармалюк.

Далебі, як добре вдуматися, воно вже не так тяжко на тому світі жить. Сонце знялося якраз над димарем, стежка

заросла шпоришем, полинем, роса вимивала брудні репані ноги, кров весело переливалася в жилах. А може то незвичне видовище під самим сонцем будоражило Оверка?

В кузні, як спочатку гадав Оверко, він не зостався; після тієї колотнечі, що знялася на лану, Кузьма не наважився брати його, а спровадив — куди б ви думали — на саму цукроварню!

Димар аж під хмари пнеться, великі будівлі нагромаджені над ставом. Вікон не злічити. Дивне видовище.

В уяві Оверка повстали принадні картини солодкого життя на тому заводі.

Юрба хлоп'яків стояла коло воріт, поміж них Оверко стрів Зінька, свого приятеля. Зінько також лагодив сапачки, але в іншого пригінчого, і тепер, коли знадобились на завод підлітки, він прийшов сюди, кажуть, тут кращі заробітки. Хлоп'яки розминулися ще коли прийшли з села, тож тепер сіли над дорогою раді один одному. Зінько дістав махри, скрутили цигарки, затяглися запашним димом, як і належить поважним заробітчанами. Зінько розпитав про односельчан, дійшла й до нього чутка про бешкет, що стався на плантації, Нестора. Невже вивісили „красне знамено“? Зінько прочував щось, тямущі люди потайки про те знамено річ ведуть. Як на думку Зінькову, без Оверка тут не обійшлося.

Хоч і з приятелем мав розмову Оверко, та хіба ж міг він усе, звичайно, враз розповісти? Проти панів — народних гнобителів, що п'ють кров народну, вивісили „красне знамено“. Адже недарма вирядили з плантації Оверка.

Зінько повен шани до свого незвичайного приятеля. Про такі незрозумілі речі балакає вільно, розважно як. Не кожна голова збагне. Вчував давно Зінько, ще як ходили в ліс вони, Оверко не абиякий штукаар, верховод в усіх вигівках, заводяка...

Оверко тут з жалем відчув — приятель далекий від істини був. За короткий час як можуть змінитися люди.

Зінько тим часом з незрозумілою втіхою далі річ веде: Оленці як дошкуляли, чи пригадує він?

Оверко на ті слова поник головою, чи зрозуміє, збагне, приятель, що діється в його душі? Багато про це розповідать треба, а по правді сказати, Оверко сам не второпає ніяк, нічого... А тільки вчуває він, як дивно, тяжке почуття мутить йому душу, мов би чогось не вистачає, а чого — лихий його дідько знає, заморочився цілком він, закрутився, а тут ще заробітки погані, вигнали без оплати, що йому тепер дома скажуть? Ну й життя!

Зінько втішав приятеля: на заводі плата більша, набрали хлоп'яків чистить котли. Не візьметься серце поваги з того?

Оверко вчуває тут безпорадність Зінькову, не найшовся далі нічого сказати він, тож Оверко пояснює: в робочі вони тепер підуть, пролетаристи.

Це вам не який небудь безщасний попихач, що бігає з сапачкою на лану...

Зінько витріщив очі на Оверка, вражений з неосяжних глибин знання, що несподівано виявив той. І звідки він набрався тих думок? Незвичне, повне нового змісту слово те хвилює серце Зінькові. Вжеж і здивує рідню він, сусід, як прийде додому.

Сивий сторож одкрив ворота перед хлоп'яками, і ті скупченою юрбою, задираючи голови, проходили тісними, загромадженими закамарками.

Звичайно, ті хлопці, що вже бували на цій роботі, може й не поділяли Оверкових захоплень, воно завжди так буває, коли звикнеш... А потім є всякі люди, одні світом нудять, Оверко ж захопленими очима дивиться на ті величезні котли.

Ви тільки зрозумійте, чого вимагає од них товстий сивосий механік (то він од цукру, кажуть, набрав стільки тіла). Лізти в отий котел, довгий, як нора, і позрубувати увесь навар, іржу.

Веселішого діла не можна було й придумати. А котли всі залізні. Аж гуде, як стукнеш. Так і лізь, як лисиця в нору, на животі. Оверко зазирнув у темну постку. Досить таки просторно там, зігнувши голову, можна навіть сісти.

Хлопці зачали було сперечатися, сіпалися, дебелий Левко намагався першим пролізти в котел, розкидав хлопців, що повисли на руках йому. Кожному кортіло першому пролізти, не знати що то за принада така, ніяк не могли помиритися. Витягували назад кожного, хто виривався першим, стромляв голову в котел. Здавалося, ніколи вони між собою не зладять. Нова думка прийшла в голову Левкові, що був наче за отамана тут, поклав край суперечці.— Хай тоді новенькі лізуть першими, не обвиклися ще вони, щоб не було нікому заздрісно,— кивнув на Оверка і Зінька бувалий Левко. На тім, здавалося, погодилися всі, а наші приятелі були здивовані з того, що хлопці поступилися перед ними.

Вже з першої хвилини Оверко відчув, що принадного мало в котлі тому— прилипла сорочка на ньому, тісно, темно, душно, а тут ще курушка горить, коптить чорною густою гар'ю, забиває рот, очі, ніс. Оскардами стальними, гострими паровик шкребли—знялася курява, навар, іржа їдким пилом сідає на легені, разом із густим димом дух забиває, в голові гуде, стукає дикий шум, що зняли оскардами хлопці, червоні плями замигтіли в очах Оверкові. Котли вмуровані, цегла не охолонула ще, шість хлоп'яків влізло, коло виходу свіже повітря, курява, кіпоть виходить, а в кутку задуха, давишся, це збагнув Оверко: хлопці бували, схитрували, заманули його першого лізти. Гнітюче чуття взяло Оверка: невже ні до якої роботи не здатен він? Буде терпіти, щоб не подумали— легкодухий він, справитись не в силі, на глум, сміх візьмуть. Ото буде розмов, як додому прийде. Між паруб-

ками. Оверко тепер не стане ший гнуть. Чи похвалиться хто-небудь з них, що оскарду тримав у руках? Оскарду? Чи знають вони, що це таке? Стальна, гостра, вражала незвичною назвою, люто гризла навар, іржу. Абож у котлі хтонебудь сидів з них, з машиною мав діло? Небагато найдеться таких. Він та Зінько.

Оверко раптом відчув дивну кволість в усьому тілі. Зінько примітив, що приятель головою на котел обперся, оскарда випала з рук йому. Мов безвільне тіло стало, зігнулося, застигло в незручній позі. Зінько з острахом позирав на Оверка, при світлі курушки примітив безкровне лице його. Закричав придавлено, злякано. Оверко певне не почув його, тільки блимнув безвиразно, косо білим оком. Зінько зачав термосити приятеля, тоді тіло його безвільно посунулося. Зінько несамовито гукнув, що Оверко кінчається. За пекельним шумом не чути було слів його. Зінько кричав, сіпав, штовхав сусіднього хлопця, той позирнув на Оверка, став собі кричати, але хлопці коло виходу не хотіли з котла вилазити, сміялися: що, мовляв, припекло? Хитрують, хочуть певне поміняться місцями? Нема дурних, Левко наказує нікому не вилазити. Знають вони ці звичайні хитроші поміж хлоп'яками.

Зінько гатив оскардою по котлі, несамовито кричав:

— Пустіть, вилазьте!

Зачав тиснути на сусіднього хлопця, той собі, але крайні хлопці не здавалися, влаштували цілу забавку, зачали грати в „тісної баби“. Обпертися ні на що було, курушки погасли, товклися, галасували, мов у пеклі. Не знати, чим би це кінчилося, аж тут пішла вода на вентилях, механік помилився, хлопці підплили, вискочили з котла, Зінько тоді з великими труднощами, сидячи, зачав тягти Оверка. Тісно, незручно було, ні впертися, ні взятися ніяк, Зінько весь заботався, насилу витяг приятеля. Злякані хлопці обступили Оверка, що на свіжому повітрі стрепенувся, тоді знов лежав без ознак життя, безпорадно топталися. Прибігли засмальцьовані робітники, підвели хлопця, тримали голову йому, другі піднесли відро холодної води, дали напитися. Оверко без пам'яті ковтав воду, припав знов до землі. Коли ж на голову йому вилляли відро води, він блимнув очима. Прийшов лікар, дав понюхати нашатиря, Оверка підвели, обперли до стіни, він опустив голову, дивився мутними очима, приходив до пам'яті.

З того дня погані чутки пішли про Оверка. Люди бачили його в лісі, лежить на траві на сонці, черево гріє. Зустрівся з людьми — в кущі кинувся. Здичавів зовсім хлопець. Розледашився, не захотів робити, кинув завод, вештається в ярах тепер. Бурлака і єсть. На люди не показується він. Старі тієї думки були, що треба сповістити батька, кривого Сильвестра, щоб раду дав синові, а то занехаяний зовсім став.

— Виголодається, сам прийде,— казали одні.

— І чим він тільки харчується?—ламали голови над тим. Одні казали, дику ягоду визбирує, їсть гриби, другі... Чутки всякі ходили, боляче разили серце Оленчине. Не вірила тому ніяк вона. Лихі язики звели те. Навмисне в неділю лісом ходила вона, клуночок хліба, грудочку цукру, шматок оселедця зав'язала, не забула навіть прихватити пачку махорки, сірників у надії зустріти Оверка, щоб не нудьгував без курива він. Дівчата пішли на Псел, Оленка до вечора лісом тинялася, співала, вигукувала. Стояла, прислухалася, як переливався ліс луною. Зривався птах з дерева, шарудів вітер листом, ламалася гілка, Оленка здригалася, насторожувалася. Замирало серце в грудях. Брала моторош. Ліс густий, як ніч, і де той Оверко днює, ночує? Барліг вимостив собі, курінь поставив, у печері де, чи може на дереві? Ну, а як дощ, грім, що тоді?

Надвечір сумна, самотня пленталася межею Оленка, верталася з лісу, клуночок на гілку повісила, може примітить?

І з чого він живе, п'є, їсть?—непокоїли думки Оленку. Якщо слухати людей... Одні казали, ніби ремінні віжки він украв, продав, волочиться тепер, другі—наче ярлики в якоїсь дівчини вирізав, гроші в конторі получив на них. Оленка тому не вірила,—вигадки то певне людські.

Вистигав колос, Нестір був лютий, жнива наспівують,—треба повірити буряк. Обіцянками, погрозами підганяв дівчат. Оленка теж намагалася впасти в око Несторові, вертка, жилага, дарма що мала, нарівні з дівчатами поле. І ніхто не пособляє їй тепер. Ще може справді на покрову принесе дарунок, шмат ситцю, слава на все село.

Дівчата таки вблагали Нестора, щоб прийняв Веклу з Христею. Підмогоричили пригінчого. Не те, щоб вигнанці тинялися без діла. По околишніх хазяях поденно пололи. Та не хотіли кидати зароблених грошей в економії. Чому прийняв Нестір дівчат? Над тим довго ламали голови всі.

В неславі був тепер пригінчий Нестір перед економом. Політниці Несторові танули. Заохотити тепер нелегко було яку дівчину сюди, скрізь рознеслася лиха слава про Несторову плантацію. А тут жнива наближалися. Нестір знав, що Христа з Веклою впливові дівчата. Нічого не втратив з того Нестір, ще й могорича поставлено йому. Всі побачили зайвий раз силу його. Хочє карає, хочє милує. Розмова з дівчатами коротка була. Хочуть стати на роботу? А перед між дівчатами будуть водить?

Подруги не думали, не гадали, що відновлять на роботі їх такою тяжкою ціною. Подруги вагалися, не найшлися що сказати. Мало зненависті будила в них Секлега колись? Мало грудок, прокльонів впало на її голову? Свою совість продають вони за п'ятака? Лице Христі взялося гнівом.

— Згода! — сказала Векла, подруга.

Христя запнулася, змовчала, але на душі з того не легше стало. Векла вмовляла подругу: аби на рядки стати. Зароблені гроші щоб не пропали. А там видно буде.

Того дня дівчата завзято пололи, дружно з піснями рядки проходили, верховодів своїх шанували вони. Нестір вдоволено ходив між рядками, старанно дівчата роблять, покірні, слухняні, не сперечаються з ним, сапачки жваво гризуть землю. В останні дні перед жнивими повірити буряк треба. Нестір таки не прогадав, що взяв Христю з Веклою...

Незабаром і Оверка прийняв Нестір. Дівчата впросили пригінчого. Хлопець вештається в лісі. В роботі справний він. Бісові дівчата, завжди поставлять на своєму. Аби позбутися надокучливих дівчат, Нестір махнув рукою... Хіба в Нестора серця нема? Воно хлоп'я, дурне. Стромив пляшку в кишеню Нестір. Жнива скоро, стерно лушити треба, сіяти, орати під зяб. Нестір махнув рукою: хай приходить. Доки йому в лісі тиняться? Воно як не є, а сусідське хлоп'я...

Ціла ватага дівочка розбрелася в лісі, з піснями, вигуками вибродили цілий день, надвечір в яру натрапили Оверка — лежав у ліщині. Побачивши дівчат, кинувся було навіткіача, продирався між кущами, злякався чи що, аж ті оточили його, піймали. Відлюдкуватими очима дивився на дівчат Оверко, рвався, пручався. Христя з Веклою намагалися заспокоїти хлопця. — Оверку, що сталося? Не пізнає їх, чи що? — Як він схуд, очі позападали, тяжко дивитися. Марне лице, кісточки виступили. Разив серця дівочькі виснажений вид Оверків. Може їсти він хоче? Вони ж за ним скучили, не було дня, щоб не згадували.

Хлопець голодними очима дивився на шматки хліба, сала, що стромляли йому щедрі дівочькі руки, проте не насмілювався взяти.

Дівчата з ніжністю притискали до грудей його, втішали, хай не журиться, не доведеться в лісах тиняться йому, впросили пригінчого, на роботу щоб узав Оверка. Хлопець недовіжливо косив оком, байдужий до тих захоплень, тримав у руці шматки хліба, що силоміць стромили йому, але їсти не їв. Колись веселий, невгомний, тепер стояв мовчазний, зняковілий. Здивовані політниці були. Насилу вламали його, потягли за собою.

Оленка з страхом дивилася на занехаяного приятеля, що намагався не стрічатися очима з нею, задуманий, обдертий, дивно якимось плував ногами. Мляво відкусив шматок хліба, натяглися жили на тонкій шії йому, сльози виступили в очах. Сказав з посмішкою:

— Мало не пропав...

Пройняла болем серця удавана веселість та. А лице худе, безкровне, випирало кісточками, як у ховрашка. Чи збагне

хто муку тих думок, що зазнав самотній хлопець у лісі в дні безпорадного блукання? Потроху відходив він, хоч і мовчав, не розмовляв, забив рот хлібом, жадно рвав сало, а руки чорні, як рілля, були, довірливо між дівчатами йшов, якийсь дивний...

Оленка думкою раділа — сорочку наготовила йому чисту, полатану. Від людського гурту одвик він чи може захворів?

На мить уявила вона, як доглядає, лікує хворого Оверка, усяким пахучим варивом напуває і як потім баба Федорка дякує їй — врятувала хлопця вона. Адже Оленка ніколи не забуде тих турбот, піклувань доброї жінки в них у домі, коли Оленка хворіла. За те віддячила дівчина старій, сина виходила їй.

Оленці дуже кортіло протиснутися крізь коло дівоцьке, спитати, чи найшов Оверко клуночок з харчами, що повісила на гілці вона. Та не насмілилася. Насамоті краще спитає, ніхто й гадки не мав, що вона в ліс ходила.

Перед грізні очі пригінчого привели Оверка дівчата.

Не то глумливо, не то лагідно стрінув Нестір хлопця, що ніяково топтався з похилою головою перед пригінчим.

— Е, це той, що бастував, прийшов? — спитав Нестір.

Дівчата хвальними очима позирали на пригінчого, намагалися власкавити його, посміхалися.

Мовчазний, покірний хлопець став, це примітив Нестір досвідченим оком, життя прибило його, повчило, мов переродився він, ніяк не схожий на колишнього заводіяку.

— Хай стає завтра на роботу! — милостиво дозволив Нестір. Погонича треба йому до косарки.

Дівчата не могли наїшитися, нахвалитися на Нестора — силу яку в руках має. Він карає, він і милує.

До пізнього вечора дівчата возилися з Оверком. Обідали його, і він розповів про всі свої пригоди. Дівчата вражено слухали, тяжко зітхали, а дехто змахнув сльозу. А до Кузьми не пішов тому він, щоб не був лихої думки коваль про нього після того, як утік Оверко з заводу.

Десь узялася чиста сорочка, хлопець умився, повечеряв, уперше за довгий час з розкішшю витягся на м'якій соломі. Заснув глибоким сном.

Починалися жнива.

В полоття втяглася Оленка, обвиклася, аж за косаркою в'язати руки слабкі. Перевесло скрутиш, станеш сніп вязать, то воно розкрутиться, бісве перевесло. А тут Нестір позаду йде, ногою сніп ударив, перевесло лопнуло, розповзлося, перед усіма в'язільницями соромив Оленку, кричав, взивав огидними словами. В Оленки серце розривалося з болю. Оверко кіньми на жнивварці править, бачив, чув, як розпікав

Оленку Нестір, мало не згоріла з сорому в'язільниці невдала. Якими очима Оверко подивиться тепер на неї? У в'язільниці пнеться вона, чи не краще їй було би з підлітками колоски згрібати, солому та воду возити за півціни? Нездатна ні до чого вона. Ще й жито, як костриця, не скрутиш перевесла.

Сестра і подруга візьмуть рівненько жита, розділять на двоє колосок до колоска, крутнуть, мотнуть, око не встежить, сніп зв'язаний в них, кидай—не розірветься. Руки дебели, засмагли у них, ловкі, так і мотають снопами, біжать, а не в'яжуть, в Оленки ж руки тонші за перевесло. За косарками гуртом в'язали, а вже за косарями Оленка в ряду з в'язільницями стає, кожна покiс бере, не встигає за дівчатами Оленка, позаду лишається зернистий колос, не під силу вертити тим снопом Оленці. Хоч би Нестір не бачив, вибивається з сили вона, чи їй за безцінь з підлітками ставать? На стерно падати, щоб подумали—малосильна вона? Не поспієш за тими косарями—Терешко, Спирка, Тихін за обідом по восьмушці випили, то вони вже доупаду роблять, стараються, розчулені серця, розпотіли, розчервоніли, вкрай вдоволена душа, ладні догодить Несторові за чарку. Коли дівчата дійшли краю, стали Оленці пособляти, снопи до-в'язувать.

— Серце болить мені дивитися на тебе, за що ти мучишся? — казала сестра Христя Оленці, снопи дов'язуючи.

Лаяли дівчата хлопців, взивали останніми словами, а тим байдуже з того, чарка голови запаморочила їм.

А тут порепалися руки, ноги, стерня цупка, колюча, січе, коле, тіло ятриться, мухи сідають, хоч би полотном обв'язати, ноги, мов у перці, горять, вдень у роботі ще не так, а вже коли увечері полягають, натомлене тіло одійде, пече, рве, шарпає, без плачу сльози виступлять. А найдужче душа ние з сорому Оленці,—Нестір на стерні огидними словами взиває її. Та вже Оленка рада, що вернулася Христя з Веклою, в біді пособлять. Та ще Оверко з ними. Не раз було вмивалася гарячими сльозами на плантації Оленка, як сестри не було. Дівчата на сміх брали її—без няньки ради не дасть собі! Але тепер однаково тяжко. Під руками спухло в Оленки, руки, як крила, носиш. Оленці, власне, то ще нічого, аж ось Улиту пригінчий страмив як.

Дівчата в'язали, Нестір слідом ходив. Пекло до нестями, очі кров'ю запливали, голова паморочиться. Хіба тільки як за ліс сховається Нестір, голову розчешеш.

Молодиця Улита слабкий сніп зв'язала, побачив Нестір, розлучений, мстливий, напався на неї. Кричить, аж тіпається: що вона в'яже?

Розвернув снопа того, нап'яв на голову оторопілій жінці, за руку водив на сміх людям. Щоб усі бачили, щоб усі знали.

Жінка, мов без пам'яті, за Нестором по стерні пленталася з снопом на голові.

Косарі, що були напідпитку, косити кинули, позирали на дивовижну картину. За боки бралися. Веселий день випав. Видовище ціле на стерні. В обід по чарці дали. Розваги скільки.

Секлета з подругами аж качалися зо сміху. Отаку штуку Нестір утяв!

Оленці не до сміху було, мало не з плачем дивилася на безпорадну, беззахисну молодицю вона. Незрозуміло, кому весело з-наруги тої?

Водив між покосами, соромив, лаяв Улиту Нестір.

— І кивер на голові, а ти таке в'яжеш? Дивіться, добрі люди, що вона нав'язала! Дурень тебе взяв! Тебе за три копійки не треба брати було! Перед економом хочеш мене в сором ввести? Щоб неслава знов про Нестора пішла?

З прилюдного глуму того Улита сама не своя покірно за пригінчим ішла з снопом на голові.

Секлета заходилася:

— Тіятри!

Це був єдиний випадок, коли на роботі можна було, треба було сміятися. Сам пригінчий на посміховище жінку виставив. І як спритно вигадав ще.

Мало хто поділяв захоплення те. В'язільниці з ненавистю позирали на пригінчого. Дарма Векла спиняла Христю, аж та не стерпіла, гнівно напустилася на Нестора: годі, буде глузувати з жінки. Збудила цим співчуття поміж людей, на хмурих лицах яких Нестір не зустрів нічого втішного.

Спересердя він пустив Улиту, що безтямно припала до покоса, слюзи заливали очі їй, напався на дівчат, надто на Христю, взивав огидними словами. Давно в ноги кланялася, просилася, а тепер знов завела своє? Надумала вчити його? Чи може набридло їй робить під його рукою?

Пригрозив вигнати Нестір Христю під три вітри, коли не перестане втручатися не в свої справи вона.

І напевне вирядив би знов Христю Нестір, якби не побоявся колотнечі. В'язільниць до того ж не ставало йому.

Дівчата, придавлені ганебною поведінкою Нестора, понуро йшли покосами, тугі снопи в'язали. Вірний панський прихвостень здатний на всякі вигадки, аби принизити робочу людину.

Щодня наглузується досхочу над дівчатами він.

А тут ще поденних нагнали, нарочито Нестір помішав між строковими. Поденні рвуть, навипередки роблять, строкові не хочуть гнати за ними. Христя напалася на поденних:

— Ви сметани та піріжків понаїдалися, а ми ціле літо над кандьором робимо! Чого вас чорти пруть сюди? Ми за двадцять копійок у день живнємо, а вам сорок платять,

хіба ми з вами нарівні підемо? Сметаною, сальцем, чаркою пригінчого власкавили.

Відказали на те поденні Христі:

— Не стане роботи, ми підемо, а вас залишать.

Христю досада бере, самі нужденні дівчата в строк пішли, а тут хазяйські дівки на убори заробити понаходили.

По обіді в'язільниці попадали на стерні під колами в затінку, розляглися, повитягалися; розкидали руки, ноги; натомлене, запечене, розпарене тіло здригалося, відходило...

Улита, безщасна молодиця, розповіла дівчатам про своє поневіряння. Заступилися вони за неї, спасибі їм, з Несторових рук вирвали, хоч і самим дісталося.

Два рублі завдатку взяла вона, весною люди в економію подалися, а вона сиділа дома,— народилася дитина. Кличе урядник її: на буряк чому не пішла?

— Дитина на руках у мене.

— Ти знала, що буде дитина, навіщо завдаток брала?

— А подать чим сплатити?

Урядник напався на неї: Харитоненка з торбою хочуть пустити вони!

Посадив її в холодну.

В холодній з малим дитям два тижні висиділа вона. Колиску в холодній не почепиш, на руці дитину колихала. Свитинку на камені простелила, дитину клала, сама спала. Три пелюшки з дому взяла, кожен день треба прати. Ночов нема. Наглядач тиждень води не дає. „Не можна в холодній пральню робить“. На колінах благала наглядача вона: дитя заприло, не скупаеш, пелюшок не випереш, уже шкура злазить з дитини, як печене стало. Сторож зжалівся, приніс води, в мисці випрала пелюшки вона, аж сушити піде. В холодній мотузка не почепиш. Під пахву, до голого тіла приклала пелюшки вона, протряхли, тоді дитину сповивала. Під кінець захворіла, все тіло крутить, ломить. Два тижні відсиділа, тоді на жнива відробляти борг вигнали.

Закрутився світ в очах дівочьких, нема піде правди в світі. Скрізь панське право, панська воля. Дівкою живеш—горе, замужем теж не щастя.

Коли вечірньою порою в'язільниці посідали знов над яром, тужливі голоси виливали свої жалі, плачі, надійшов Оверко, дивний, мовчазний такий, коло гурту сів, вистругував грушеву палицю, тоді, мов не свій, над яром никав, тинявся коло хліва, людей.

Оленка, що, поклавши голову на коліна, зібралася в клубочок заколихана сумною піснею, витала десь думками,— пробудилася від марення, до неї звертався Оверко, якось несміливо так. „Я помнюся Несторові за тебе“, сказав Оверко, дивний такий. Оленці серце стискало незрозуміле чуття, недоуміло дивилася на Оверка вона і тільки дивилася, нічого

не сказала йому, завжди така балакуча, знітилася, слів не знаходила. За кривди, глум, що зазнала на стерні від Нестора вона, грозив помститися Оверко, пам'ятав, не забув, наглядав він за нею чи що, аж ніяково їй.

Віра в свої сили, що було покинула хлопця після невдачі на заводі, вернулася знов до нього.

Уже давно Оверкові кортіло побачити всесильного Харитоненка, з милості якого він натерпівся стільки лиха. Так, він мав багато сказати чого йому... Чи він один? — Оленка, Христя, Векла, Улита, Зінько, всі...

І ось зустріч та відбулася, несподівана така, що залишилася глибоко в пам'яті, що повіки не забути хлопцеві її.

Палило сонце, копи вистоявалися, мотався люд по стерні, возили снопи, скиртували, стерню лушили, волочили пари, розбивали токи, дівчата дов'язували ярину. В цей час Нестір мав таку розмову з Оверком. Наближалася оранка, сівба. Нестір хлопцеві порцію сильнішу дасть, куховарці скаже, п'ятака накинє, якщо тільки Оверко на оранці поведе перед. Буде старатися Оверко, взимку на гній візьмуть його. Барду возити на волонню, биків чесати скребницею. Якщо тільки Оверко гнатиме перший волів, на легшу роботу поставлять, — по ріллі плентатися тяжко, пасти волів Оверко буде, якщо тільки поведе перед між погончими він. Проворних, сильних волів пригінчий Оверкові на оранку дасть, майже й робити нічого йому буде. Усі гроші зароблені йому виплатять. Добра хлопцеві Нестір хоче. Хіба ж не видно?

Оверко тут задумався. Коли пригінчий що каже, спробуйте не поміжувати. Ще чимало принадних обіцянок почув Оверко від Нестора. Нестір може все зробити, це знає Оверко. Восени додому Оверко прийде в шані. Одягнутий, взутий і при грошах. Між парубками він не послідній буде, закурить, випить матиме за що. Захоче Нестір, виведе Оверка в люди, аби тільки повів за собою погоничів він. А захоче всевладний Нестір — безжально затопче. Це розумів Оверко. Ні над чим було хіба голову ламати? Не зумів би хіба Оверко перехитрувати Нестора? Взятися перед водить, допустімо, про людське око? Якби плугатар заодне був. Спирка сам Нестора в корчму зазвав, півкварти купив, щоб дав йому пригінчий биків сильних. Спирка сам за п'ятака виводить хлопців на ріллі. На косовиці адже водив? Хіба здатен Оверко совість за п'ятака продати? На Харитоненка перериватися стане? На що схожа Оленка? Вимотали в рядах дівчину. На жнивах Секлету всі дівчата зненавиділи. Хіба поночі не турнули Спирку з греблі косарі? Але не кається він. До гурту не приймають його, глузують, дівчата з ним не водяться, сама Секлета. Свою компанію мають вони.

Оверко мав повну можливість здобути прихильність пригінчого. Хоч би хто скористався з слушної нагоди тої. Мало

крові попсував, здоров'я Оверкові пригінчий? Тепер хлопець мав певну можливість здобути ласку пригінчого. Без усяких могоричів, без нічого. Нестір сам набивався. Аж уяв'їть, Оверко відмовився перед водити на ріллі, тягти за собою погоничів. Озлив проти себе Нестора. Ноги, мовляв, спухли, не піде наввипередки він.

Нестір злим оком кинув на Оверка. Від своєї вигоди відмовився він. Хай тоді нарікає на себе. З досадою пригінчий вилаяв упертого хлопця. За добро віддячив як. Приймав на роботу, думав слухняним стане. Аж воно мало ще вчили його.

Нестір знав—Оверко не побоїться жодних дорікань, загроз. Відмовився він, тепер шукай іншого. А щоб покарати Оверка, пригінчий дав йому найпоганіших волів.

Тихін за плугом іде, на Оверка кричить. Оверко на волів горло рве. Воли ліниві, ледве ноги переставляють, один одного збивають. Полоснув батою Оверко, воли в борозні лягли. Позаду плугатарі стали, загрожують батою Оверка сполосувати. Спирка одірвав за собою ще кілька плугів, доходить краю, а вони стоять. Що їм пригінчий скаже? Шкура товста, батою не доймеш вола. Як лягли—хоч ріж, не встають. Мало не з плачем топтався Оверко над волами. Непосильним криком намагався зігнати вперту тварину. Крику він дужче боїться, ніж багога. Плугатарі над волами загейкали, воли піднялися, скривили борозну. Спирка, плугатарі невдалого погонича Оверка лають: як тепер іти слідом? Всім кричить борозну? Як побачить Нестір, що скаже? Хоч лопаткою розкопуй.

Плуг врізався зі скреготом, великим бриллям лягала суха рілля, воли лівиво пленталися, Оверко вимахував над ними батою, здригалася шкура на волах, погейкував:

— Гей, Половий! Соб, Круторогий! Гей-соб, Бовкун! Гей-гей-гей!

Воли, не спаровані, вибивали один одного, плугатар Тихін одно на Оверка кричить:

— Куди ти дивишся? Повилазило тобі? За борозну йде віл. На огріх волів поганяєш? Що мені Нестір скаже? Задні плугатарі? Взяв на цабе! Бери на соб!

Оверко знов вирівнював биків, надиривався коло них не менш, ніж воли коло плуга, знов рвав горло, вимахував батою, аж через хвилину Тихін знов нападав на Оверка:

— Що ти соб береш? Виходить з борозни віл, бери цабе! Гортані не хватало Оверкові.

Зінькові воли проворні, передні йдуть. Зінько тичку поставив:

— Гей, Сокіл, на тичку!

Як шнуром, провів борозну.

Весело помахує батою та покурює. Не чути зовсім голосу його.

Вперед погнався. Плугатар Спирка не кричить на погонича свого. А ти доганяй тупими волами їх.

Захеканий, грізний примчав Нестір на коні, тямущим оком ріллю обвів. Плугатарів обдало страхом. Плугатарі вчували свою провину перед пригінчим. Тільки не Спирка, звичайно, і не Зінько. Передні плуги на чолі з Зіньком доходили краю, Оверко з плугатарями плентався позаду. Нестір лютував. Цілий день не злазить з коня він, мотається полем, проте ніщо не вкриється від гострого ока його.

— Чого розірвані плуги?—закричав він розкатистим голосом, полоснув нагайкою повітря.

Пригінчий напався на невдалих плугатарів, соромив, лаяв. Плугатарі на Оверка вказали—він затримує. Несторові і без того видно. Напався на Оверка він, огидними словами взивав. Борозну покривив. Гребінь знати! Волам не може ради дати. І до чого він здатний! Нестір дуже шкодує, що взяв його на роботу. Хай би пропадав пропадом.

Нестір пригрозив плугатарям знизить плату, якщо будуть відставати на оранці вони. Гудив Оверка. Вихваляв Зінька. Враз видно, де хазяйського батька син, а де ледащо. Непутящий хлопець Оверко той, ціле літо в економії, ні до чого привчитися не може. Під рукою Нестора, тямущого пригінчого, працює він!

Пригінчий поїхав, плугатарі доходили борозни, ненависно позирали на хвалених передовиків, ладні при зручній годині натовкти боки їм.

Зайшло сонце, плугатарі верталися з поля, безнадійно позираючи на чистий обрій. Вогкістю взявся шпориш над дорогою—завтра знов пектиме. Оверко понуро плентався за волами, втопала нога в пухкій пілюзі. Плугатарі смалили махру, нескладні думи протягом цілого дня снували в їх головах, затовкли, здавалось, зовсім голови. Оверко не балакав ні до кого.

Од крику язик розпух, і він не міг проковтнути ложку гарячого кандюру. Оленка сама виморилася за день, затяглася, аж втома Оверкова кидалася в вічі всім. Мовчазний, змучений, без усякої охоти вечеряв він. Западав жаль у серце Оленці.

Після вечері дівчата, як завжди, посідали над яром, відходили морені тіла, жодним думкам не було місця в голові. Оверко розлігся поруч, угейкався за день так, що аж у голові гуде, стукає, упав, мов підтятий, коло дівчат на вогку траву і, коли Оленка схилилася над ним, він подивився на неї волячими очима. Холодна земля, що до неї припав усім тілом Оверко, здавалася, вертала силу натовленим кісткам, він приємно витягся, позіхнув, заплющив очі. Оверко не спав. Душа болить, ние. Застогнати хотілося Оверкові. Продався пригінчому Зінько. Приятель! І хто міг думати? Погоничів

взявся за собою водити. Спокусили п'ятаком хлопця. Не зумів проти Нестора встояти. Хваленим бути перед пригінчим захотів. Віднині він йому не приятель. Ну й що з того, що Зінько врятував його в котлі, як задихнувся Оверко? Кому іншому за зраду Оверко безперечно натовк би боки. На приятеля рука не підіймається. Зінькова поведінка пригнічувала Оверка. Кому тепер вірити? На кого покластися можна тепер? Хоч усе одно—когось найшов би Нестір. Не думав Оверко, що приятель легкодухий такий. З ним спати в одному хліві огидно тепер. За обідом слова не промовив Оверко до приятеля. Зінько звертався, аж Оверко не відповів, змовчав. Не лежить йому душа до приятеля тепер. Отут болить.

Втома своє взяла, Оверко не зчувся, як обважніли повіки йому, думки випали з голови, тіло не відчувало землі, ясні дівочі голоси заколисували, вся істота Оверкова поринала кудись у простір, мов коливалася в повітряних хвилях.

— Гей, соб! Гей!—крізь сон стрепенувся Оверко, несамовито закричав невдалий погонич на ледащих волів, що примарилися йому, зірвав сміх у гурті. Дівчата в захваті реготали, по траві качалися, така вже звичка, посміється котра, втому наче рукою зніме.

Оверко з великим зусиллям пробудився, безтямно лунав очима, збагнувши, що він поміж горластих дівчат, безучасний до їх веселощів, полпентався до хліва спати.

Оленка повними жалю очима дивилася вслід йому.

В останні дні прибавилося плугів, прискорити оранку наказ від економа був, нагнали нових погоничів, і Оверко як досвідчений заробітчанин став ходити за плугом. Це вам не якийнебудь безщасний погонич, що плентається за волами, батогом ляскає, горло рве, на якого гримають плугатарі. Оверко сам за плугом іде, землю крає, мов прибавилося сили в руках йому, а що вже поваги, то й казати нічого. Нарівні з досвідченими хліборобами, бороданями плуга веде він. Не абиякий плуг ще—трикорпусний, на пружинах, це вам не дерев'яне рало, яким батько, кривий Сильвестр, ниву оре, безщасне рало, що скрипить, скрегоче, душу вимотує. До чого воно змістовне життя те! І ходити Оверко навіть не так став—поважно, широко розставляє ноги він—власне ноги якось самі ходять так. Прийде додому Оверко, буде розповісти що.

Вперше за своє життя плуга в руки взяв. Не рівня своїм одноліткам—пастухам. І так Оверко в борозні йде, сам не вищий чепіги. Хоч і малий на зріст він, зате проворний, не кого іншого—Оверка пригінчий настановив плугатарем. Хоч би Оленка нагодилася на цю хвилину, побачила в оранці Оверка. Піднімає руки на чепіги він, кладе міцно так, аж земля дрижить; якби пройшов дощ, земля протряхла, плуг плавно скибу клав би, а то земля засохла, рве, шарпає, мотає, трусить.

Поле переймає широка бита дорога, жене вітер куряву дорогою, котяться запарошені вози, хто зна куди і звідки біжать вози, де починається і куди веде дорога та. Перетинає широкі Харитоненкові землі, зникає в його ж лісах. Оверкові здається, до самого моря прослалася дорога та.

Щоб менше плуги крутилися, Нестір наказав плугатарям брати поперек дороги — довше поле, тільки не займати дороги щоб. Загавився Оверко якимось, вчасно не вийняв плуга, ілемеші врізалися в дорогу, а плуги трикорпусні, дорога збита, повис на ручці він, не під силу Оверкові підняти плуги, висів на пружині, а волам що, їм аби тягти — переорали дорогу.

На ту біду четверик дорогою їде, якраз до плугатарів мчить. Оверко спинив воли, став руками загібати борозну на дорозі, закидати землю, а тут плугатарі позаду кричать, лають невдачу-хлопця. Оверко раптом вигнувся, полоснуло вогнем по спині йому, в очах потьмарилося, фаєтон мало не наїхав на нього, дужий бородатий кучер цвьохнув батоном над головою Оверка, оперезав ще раз хлопця, а сам вишкірив зуби.

Плугатарі зняли картузи, тримали в руках, схилили голови. Оверко стояв на риллі, безтямно дивився вслід фаєтонові, що зникав у куряві, вражений дивним видовищем тим. Безперечно, це промчав сам Харитоненко. Поблискувала срібна зброя на вороних конях, два черкеси в баранячих шапках, при шаблях, кинджалах гарцювали обабіч фаєтона. Плугатарі натягли картузи на голови, зняли на сміх Оверка. Забили памороки йому, чи що? Це сам Харитоненко почастиував його так. Оверко довго не міг прийти до пам'яті. Так відбулася його перша зустріч із паном. Знаменита подія в житті хлопця. Оверко побачив, що не сам пан полоснув його, а панський кучер. Одлягло від серця хлопцеві. Харитоненко, низькорослий, дебелий, з сивою борідкою, у маленькому брилику, навіть і пальцем не поворухнув, дарма що палюга була в його руках. Де ви бачили, — він навіть не гримнув на Оверка. Кучер, дужий чорний бородань, стьобнув Оверка. Спина горіла, мов у перці. Сам Харитоненко, можливо, і не знає, як над людьми знущаються пригінчі. Добре, хоч Оленка не бачила, як охрестили Оверка, полохлива така, могла б ще заплакати.

Увечері зо сміхом Оверко розповідав дівчатам про пригоду цю. Бо як сам не розповість, хлопці прикрасять. Дівчата кинулися здирати йому сорочку, жажнулися. Червоний рубець витягся через усю спину, синя смуга лягла навхрест. Оверко побачив, як великі очі Оленчині при тім таки справді набралися слізьми. Вона одвернулася і не хотіла дивитися. Оверко запевняв дівчат, що йому не болять. Свербить навіть. Дівчата вражено, мовчки дивилися на спухлу спину Оверкові, проймалися якимсь незвичним чуттям — жаль, любов, що вигрів у теплому серці дівоцькому безталанний хлопець, пере-

росли в гнів до гнобителів. Оверка сміх розбирає. Не знати диво яке побачили вони. В самих мабуть ще досі не посходили синці.

Оверко плуга возив до коваля, мав довгу розмову з Кузьмою. Адже то не пан ударив його, а панський кучер. Сміявся коваль Кузьма з міркувань Оверкових. Став би пан руки трудити. Наймані слуги на те у нього. Панський батіг по спині Оверковій пройшовся. Економ, пригінчі запроваджують панську волю скрізь. А він думав що? З заробітчанином став би Харитоненко возитися? Старий Сидір, сторож, ще пригадує, як батько Харитоненка цукор варив. З мужиків виліз сам. А тепер губернатор у Харитоненка під рукою. Харитоненкової землі — птах не перелетить! Увесь Сумський повіт. А заводів! Економії! Челяді скільки! Тисячі заробітчан на Харитоненка роблять. Сотні сіл можна було б розмістити на його землях.

Оверкові й без того ясно: тисячі підлітків пересилиюються на Харитоненка. Поміж них Оленка. Скільки знущання, поневірянь зазнали заробітчани на тих землях? Ненажерне панське черево.

Поля куріли димами, густо заслані копами чорніли землі, в Нестора не ставало людей, пригінчий розривався, мотав людьми, перекидав з оранки на молотьбу і назад. Чотири гарби з Оверком на чолі підвозять снопи до молотарки. Порожні вози швидко котять у вибалок. Сховалися з очей пригінчого хлопці, посідали, закурили. Не кваплячись, накладали снопи. Три гарби наклали, розпласталися на теплих снопах, куняли. Сонце приємно розпікало крижі, повівав вітерець. Довгі, настирливі летять свистки від молотарки. Молотити нічого. Оверко втішається: поки він снопи возить, Оленка не перериватиметься коло полови. Оверко командує: вставай, хлопці! Він помітив верхівця. Три гарби з снопами виїхали назустріч пригінчому. На четверту снопи накладали. Хлопці не сиділи без діла. Нестір лютеє і вдіяти нічого не може.

Коло молотарки чисте пекло. Головія курить — світа не видно, густа сажа сідає на легені, осот очі забиває, мов сніг полем літає. Найтяжче, безперечно, доводилося Оленці коло полови. Ідка порохнява забиває дух, у грудях коле, нудить, відхаркувала кров'ю Оленка.

Химерна ненажерна пастка ковтає сніп за снопом. Гавкає, мете, рве. Мов у пропасниці, труситься із жадоби.

Оверкові затигло дух. Не настачиш снопів ніяк.

Тихин не вправляється снопи встромляти.

Оленка полову загібати.

Людей обмаль, Нестір скупю силу розставив.

Дівчата, закурені, розпарені, не встигають перевесла розв'язувати.

Сніп за снопом рве з рук Тихона молотарка.

Довгий ожеред топчуть скиртоправи, солома закидає людей.

Спідні снопи з гарби падають на полицю, летять у барабан. Один другий, третій...

Молотарку стрясло. Трахнуло, рвонуло, хруснуло, затріщало. Дівчата несамовито заверещали. Злетів пас. Тихін задушив лице, мало не вибило очі йому. Молотарка стала. Хтось стромив кінську кістку в снопа. Перемолотила міцну кістку молотарка. Нестір скочив на молотарку, за голову взявся. Грохота побило, вал зігнуло, в барабані зуби повилітали. Нестір тяжко застогнав, безпорадно розвів руками. Якби міг знати: хто це? Недовірливо косився на кожного.

Поки гукнули майстрів, поки прийшов Кузьма, коваль, зайшлися лагодить молотарку, люди в соломі спочивали, обмірковували пригоду цю, інші спокійно куняли.

Оверка з хлопцями Нестір погнав снопи підвозити. Оверко сіпнув віжками, вимахував батогом, не можна сказати, щоб дуже стурбований з події тої, стиха наспівував навіть. Що наспівував Оверко? Нічого особливого. Люди матимуть перепочинок. Хто з Оверком працює, тому не прийдеться перериватися. Несторові ще не так помститься він. Терпінню край прийшов. Просто, що прийде в голову, мугикав про себе Оверко.

В цю пору Несторові доводилося таки скрутно. Тяжкі дні випали на його долю. Досі не пощастило нічим перед економом виставить себе. Все як на зло. Самі неприємності. Все було на перешкоді Несторові. Якась лиха рука молотарку пошкодила йому. Засмикалася зовсім людина. А тут ще на сівбі не пощастило. Дня без прикростей не обходилося. Пригінчі глузували з Нестора: це не коло дівоцьких спідниць порядкувати. Молотьба. Оранка. Сівба. Все наспіває враз. Усе збіглося. А там буряк копати треба. Побачать, як тоді Нестір вправиться.

Не тільки похвалитися Несторові перед економом нічим було, а все нові неполадки на лану його траплялися.

З Тихоном Оверко завжди домовитися міг. Ще на плугах потоваришували вони. Допік їм пригінчий досить таки. Тепер сівалку припадало їм водити. Терешко за правилом ходив. З серцем, повним гніву, висівали зерно вони. Нестір на межі стоїть, зажною сівалкою не встежить він. Коли, приміром, закриють сівки, коні сівалку водитимуть, а зерно в землю не посиплеться, порожня земля буде. Слідом друга сівалка йде, третя, шість сівалок уряд. Сівалки розірвані, плутаються, перемішуються, — ніхто ніколи не збагне, чия де сівалка пройшла.

Оверко з піснею коней водив, ляскав батогом, посвистував, упадав Несторові в око завзяттям своїм. Пригінчий ладен змінити думку про хлопця — ніколи не притомлюється він, весело робить як.

Оверко виспівував... Мало що йому в голову западе? Лихо з нею, з сорочкою тією! За гарну сівбу пан обдаровує сівальщиків сорочками. Оце рядок за Оленку він веде... Тільки щоб інші сівальщики не дізналися, бо хіба ж подарують Оверкові сорочку вони? Оцей рядок за Веклу, Христю... Ще чимало рядків провів він за своїх друзів, приятелів, родичів. За Зінька навіть. Хоч той і зрадив дружбу, продався пригінчому, вислужитися схотів. Нестір хіба кого не спантеличить, за те мстить пригінчому Оверко. О, коли б він міг, хіба так помстився б ненажерному панові за ті кривди, поневіряння, що зазнав на панськім лану? І за вироблену пристаркувату матір Оверко рядок проведе. З добрими чорними очима, сиво-голова, дбайлива мати,— батько затовк жінку, тому й похила така. І за батька, кривого незграбного Сильвестра, хоч і знущається над матір'ю він. Усіх своїх друзів, родичів обдаровує Оверко. Вигадлива хлоп'яча голова!

Одне слово, як зійшла озимина, Нестір жахнувся. Довгі чорні смуги сполосували лан. Просіви. Нестір мало волосся не порвав на собі, божевільними очима дивився на лан, застогнав. Ой, хто ж бо це заподіяв таке? Чутка про те облетіла всю економію. Економ обдивлявся лани, побачив Несторове поле. Пригінчий волів крізь землю провалитися, аніж стати перед грізні очі економа. Сором, сміх на всю округу. Скажіть, за що міг економ Нестора хвалить? А головне, всі те бачили, як розпикав економ Нестора. Непутящим прикащиком обізвав, і всі те чули. Пригрозив Нестора вигнати, не місце йому на культурному господарстві порядкувати. І всі свідками тому були. Неслава на всю економію. Вже й так поза спиною Нестора слалися смішки. Пригінчі в очі глузували з нього. Дівчата, хлопці дивилися насмішкливо, нахабно, вже не вклонялися, не віталися до цього. Кожна невдача в могилу загання Нестора. Хоч він і пересіяв галявини ті, проте наслідки його недогляду виявилися враз. Економ наказав Несторову корову вилучити з панської череди, про те йому увечері полісовщик заявив глузливо, нахабно. Добре, хоч лісу вспів привезти та прихватити клопоть січня.

А вже вереснева роса вранці проти сонця голубіє, у дівчат ноги терпнуть, по траві ідучи, вже стайками птаство збиралося, прощальними поглядами водили дівчата за ключами журавлиними. Холодні зорі стали.

В хлів свіжої соломи привезено кілька возів, щоб тепло спати дівчатам було. Осіннє сонце пестило землю — ясне небо, теплі дні, весела осінь випала. Дівчата проминали лопушистий, густий буряк, ішли до молотарки. Зеленим соковитим листом переливалася плантація, перед сумними очима дівочькими прослалася на все узгір'я, розкрила польові простори, доки сягне око. Чимало лиха ввібрала тучна земля перед тим, як забуяла пишною рослинністю.

Подорожани не могли намилюватися.

— Уродив бог славний буряк.

— Поле гноєм густо було заслано...

Пригінчі пишалися перед економом. Ось тут Нестір не з послідніх був. Він високо голову носив. Мало хто міг похвалитися перед економом таким буряком. Нестір не міг натішитися своєю перемогою, на всі легені вдихав щастя своє: тепер видно господаря. А де базіки самі... Хоч на сівбі, молотьбі, оранці неполадки були в Нестора, зате буряк у нього найкращий. Показний буряк. Сам економ те визнав. Помстився своїм недругам Нестір тепер, по горло натішився. Не хотів би бути пригінчий в їх шкурі. Зневага, сором вкрили ворогів його. А найдужче заздрість усіх брала з Несторової плантації.

Одного разу сам можновладний Харитоненко з економом (світило ясно сонце) промчали фаетоном, обдивлялися плантацію. Спинилися на дорозі, розмовляли з пригінчим. Знаменний день! Черкеси при шаблях слухали. У великих баранячих шапках. Дикі гуси кричали на прощання, летіли в чужі краї. Економ був гордий з досягнення свого.

Буйні хвилі котилися ланом.

Як на гадку економа, берковців тридцять візьмуть з десятини на підгір'ї.

Економ не журиться: по всіх ознаках затяжна тепла осінь буде, буряк ще росте, набирає цукру, в Кеніга вправляться, безліч зайвої сили тоді насуне, за безцінь дістануть копальниць вони. За кілька днів буряк вирвуть. Стратегія.

Пригінчі збагнули хитру поведінку економа, мудру голову носить на плечах Олександр Степанович. Хоче з найбільшою вигодою буряк викопати. У Кеніга перевитрат скільки, буряк мізерний, висока оплата. Харитоненкові дешево буряк обійдеться, не один мільйон в кишеню покладе з таким економом. Олександр Степанович голова! Хай пошукає Кеніг такого. Харитоненко цілком звиряється на економи свого. З багатющим досвідом людина. За кордонами вчився він.

З уст в уста передавали пригінчі розмову Харитоненка з економом. Немалу винагороду цього року візьме економ. Звичайно, і пригінчих не обійдуть. Нестір певен того. А для цього треба економові в око впасти, вирвати зайвого п'ятака з копальниці. Ще тільки перший місяць осені, хай у людей викопують, тоді Нестір по двадцять п'ять копійок найматиме. Економ розмірковував мудро. Вони ще візьмуть своє. Хай дурні поспішають. Коли пригінчий більше копальниць нажене за дешеву плату, в немилості перед економом не буде він. Завдяки своїм ворогам Нестір позбувся панської ласки, без якої він, мов рослина без води, сохне, в'яне, їсти, спати, жити не може. Нестір ще доведе, хто вірою-правдою служить панові, а хто язик довгий має. За всі кривди, що заподіяли

йому — корову з панської череди вилучили — ще пошкодують вони.

Одне слово, випередити всіх надумав він.

А дні тим часом одлітали, надиво пригожі, ясні дні, насичені запахом терпкої прілі — конюшини, конопляників, горднього бадилля, засновані білими нитками „бабиного літа“.

Строковими силами не вправити буряк. Це побачили згодом економ, пригінчі. Хліб молотити теж треба. Людей обмалъ. Економ розігнав посланців в усі села людей наймати. Надії на численну дарову силу, що сама приплине в економію, не справдилися. Нестір мотався дні-ночі, копальниць добував. Не міг похвалитися успіхом він. Цього року скрізь буряку сила, по економіях, хазаях Нестора на сміх зняли. За тридцять копійок копатимуть три берковці? І сорок не pomoже. Дарма Нестір на всякі витівки кидався — на те він був майстер великий — у них буряк, як глечик, земля вироблена, копати легко, — дівчата і слухати не хотіли. О, цю осінь заробітчани поводяться нестерпно! Не дуже щось рвуться в економію вони. Низька оплата нікого спокусити не могла. Нестір щоразу приходив без людей. А раз-вимаєшся ніч, яка з тебе вдень робота? І додому навідатись ніколи. Хоч Нестір не клопочеться, завзята, хазайновита жінка за всім догляне. І спокусив його лихий цього літа в економію сунутися. В яру на купі сухого листу вдень спить Нестір, дівчата без догляду копають.

Копати буряк не під силу Оленці, земля затужавіла, Векла з Христею копали, Оленка гич зрізала, сама закидана соковитим листом, стругала, чистила. Легко при дівчатах Оленці було, щоб не засиджуватися, брала теж копач, допомагала, та сестра з подругою не дозволяли їй перериватися. Півдня копали вони, а тоді сиділи, чистили.

Нагнали знов хлоп'яків ножі гострити, копачі лагодить. Оленка горда за приятеля була — цілі дні на оранці з дорослими пропадає тепер Оверко. Поважний такий заробітчанин, щовечора ледве ноги волочить. Дівчата бувалі — вміють, знають, пригінчого перехитрити як, — вимошують землею спід, гичі накидають, тоді буряк накладають, щоб більша купа була, заміряли щоб. Треба тільки пильнувати, щоб Секлета не помітила, бо викаже пригінчому вона.

Несторові тепер клопоту повна голова — економ занепокоєний, схвилюваний, ганяв пригінчих за людьми, але пригінчі не приводили нікого — на малу оплату не йдуть дівчата. А тут, як на лихо, сонце зрадило, сховалося за хмари, задошило. Люди звеселіли, вже скоро покрова, а буряк у землі. Строкові знов бунтувалися, Векла з Христею знов колотнечу зводили, пригінчому дихати не давали — яка ціна тепер повинна бути їм, в болоті за безцінь не стануть бовтатися.

Матері його біс лихий! Нестір і без того розривається,

ще й строкові його сіпають, дошкуляють, чи дадуть йому спокій вони? Знов Христа з Веклою колотнечу зводять, дівчат бунтують?

На що дівчата дружно захищали водіїв своїх, тепер вони бачили скруту панську, смілості набралися, не страхалися пригінчого, вимагали ціну набавити, загрожували геть піти.

Ще б пак! Люду і без того не стає, з робочою силою скрута, а вони кидатимуть. Доводилося економові мало не після кожного дощу набавляти дівчатам п'ятака, щоб скоріше буряк копали. Це, правда, не завжди допомагало. Іноді п'ятаком не обходилося. Голосом яким заговорили копальниці! Без усякої шани, поваги, без остраху за свою участь вимагали надбавки вони. Сильніший харч.

Задули гострі, пронизливі осінні вітри, сікли дощі, а тут, як на лихо, одєжинка погана, зап'ялася рядниною Оленка, в гичі сиділа під дощем, сорочка промокла на ній, болотюка руки роз'їдала, забовтана, промерзла буряк чистила, тремтіла. Христа з тяжким серцем позирала на посинілу змучену сестру. Заробити саме тепер можна, до рубля ціна на ящик піднялася, а Христа з Веклою, Оленкою не накопували ящика в день. Коли сухо—вдарив буряк об буряк, земля обсіпалася. Земля розмокла, буряк мохнатий, болотюки налипло, мучилася Оленка коло буряка того. Влітку хоч сонце зогрівало, не доводилося од вітрів, дощів тремтіти. Давно б кинули дівчата економію, та гроші за конторою були. Щодня дівоцька ватага коло контори бучу знімала. Дівчата насідали на пригінчих. Економом ніде не видно було. Казали, що захворів зза неполадків, які сталися на плантації. Прогадала людина. В не милості перед Харитоненком економ тепер. Нестір докоряв економові, навіть не криючись, де тільки міг:

— Думав вигадать, тягся за п'ятаком, вчасно не викопав, а тепер бігай, висунувши язика, наймай, де ти їх тепер наймеш, переплачуй, одривай від інших, та ще добре, коли захочуть йти, правлять ціну, яку самі знають, заробітчани тепер, знахабнів нарід зовсім.

Із зневагою Нестір докоряв економові.

— А ще за кордонами вчився. Неуків перехитрувати не зумів. У великі збитки Харитоненка ввів.

Так, коли б це на Нестора...—Він, правда, далі нічого не казав, але чи не видно й без того, на що здатен він?

Аж тут новий наказ від економа вийшов, пригінчі об'явили. По роботі сало і по чарці людям даватимуть щодня.

Збудоражила людей чутка та. Вже не стали так розбігатися. Січе дощ, рве вітер, копальниці тремтять, мерзнуть, кожній кортить по роботі душу погріти, корячок горілки випити ще й закусить салом, оселедцем. Мокрі, забовтані, увечері йшли з піснями, заривалися в солом, спали парким сном. Оленка свою чарку не випивала, віддавала подругам.

Дівчата її довго силували, насміхалися над нею, Оленці спротивило питво те, поведінка дівочька. Оверко—так той любив, умів чарку випити—корячок витягне, мов свіжого повітря ковтне, як дорослий, розвозив оселедця заболоченими руками. Заплутується ногами, пада, сміється. Чарівне питво душу веселить. Повертається додому без дум, без тривоги. Далєбі, почуванням тісно в грудях.

Оверко не хоче бути посліднім між парубками. З його хлопці давно глузують—дівочький мазун. Поважати тепер його парубки стали, ну так що, як літа не вийшли, потоваришували з ним, а як же, нарівні з дорослими в роботі був, п'є, гуляє, справжній тобі парубок. Оленці гірко було дивитися на приятеля свого. Возить щодня буряк на цукроварню він, увечері запаморочений горілкою тою з поля йде, на дівчат нападається, чіпляється, звизгає огидними словами, з хлопцями бешкетує, заводиться. Зінька раз побив до крові, ледве дівчата відборонили, вирвали сумирного хлопця. Батьківська вдача, казали люди, кривий Сильвестр теж, коли нап'ється, хоч з хати тікай, дістається жінці Федорці. Зовсім знахабнів Оверко той, з парубками виспіває непристойних пісень проти дівчат. Раз був посіпав Оленку, вся в сльозах, розпатлана, з подертою кохтою прибігла, впала на соломку, гірко плакала. Спротивів їй він тепер. Несправний волоцюга, зайдиголова, він завжди знущався з неї. Вона ніколи не забуде поведінки його на селі. З огидою вона згадувала несамовитого розбишаку, що з помутнілими очима напався увечері на неї, зачав сіпати, а коли відштовхнула його, то кулаком ударив її, аж в очах потемніло, насилу відбилася вона, вирвалася, тепер уткнулася лицем у ряднину вся в сльозах. Образа глибоко запала в її душу. Дівчата, п'яні, веселі, сміялися з неї. Дурна така, парубок залицяється до неї, а вона в сльози. Ха-ха! Ось так дівка. Вже ж не малолітня вона, літо в економії вибула, а розуму не набралася. Літо хлопця водила, а тепер в плач.

Оленці були огидні всі ті речі дівочькі—і сестра Христя з Веклою не кращі за всіх дівчат, у жарт взяли Оленчині сльози. Серце розпачем узялося, нудить с вітом вона, не миле ніщо їй. Якби гарячка на неї напала, простудилася, захворіла, вмерла або що. Набридло вже оту нудьгу заносити. Мало що на буряках натрудишся, виморишся, від Нестора гидоти наслухаєшся, з роботи прийдеш, і тут тобі спокою нема, від дівчат різної погані наберешся. Підморгоричили сторожа, старого Сидора, щоночі хлопців набивається повен хлів, з дівчатами вигулюють. Цілу ніч вереск, стогін не стиха. Найгірше те, що коло Христі з Веклою теж примостилися хлопці, думали, що заснула Оленка. Цілу ніч тремтіла вона... Зігнулася, скарлючилася, щільніше рядниною замоталася.

Повгрівалися за ніч у соломі, вранці з неохотою підводилися.

Повиходили дівчата на двір вражені. Посріблена трава аж закучерявилася, покрівля, теж білим кришталем всипана, вигравала на сонці, що зійшло ясне, червоне. З сміхом, вереском дівчата вбігали до паркого хліва, збуджено дихали. Вода в діжці замерзла, жорстким полотном терли рум'яні лица. Повдягали свитянки, сіряки в кого були—пішли на буряк, мигтіли червоними, як мак, литками.

Лихі ті заробітки—копач у землю не йде! Задубіла земля. Не витягнеш ніяк буряка. Земля мокра була, змерзлася, хоч кайлом бий. Ящика втрюх не накопували. Переривався буряк надвое, землею обмерз. Покрова скоро, вже не потепліє. Валом повалили дівчата до контори. Пригінчі не дуже клопоталися, однаково вдіяти нічого не могли. Економ лиха наробив, вони не винні, якби були вчасно кинулися—врятували буряк. А то за даровою силою погнався економ, заморозив буряку стільки. Все підгір'я, триста десятин замерзло, скоро накриють сніги. Хоч би й не кидали копальниці, так не було вже вигоди Харитоненкові за таку дорогу ціну буряк копати. Кеніг за тридцять-сорок копійок ящик викопав, а тут крбованця дають, і того мало. І як тепер економ перед ясні очі панові стане? В збитки які Харитоненка ввів безголовий економ.

Коло контори з самого ранку стояв невимовний гам і плач. За все літо, виявилось, дівчатам мало що й одержувати було. Оверко, придавлений, відходив од каси з грішми в руці—тяжкий заробіток. Щоправда, перше він у своєму житті повну жменю грошей мав. Недоплатили скільки. Вирахували за вилка, що він їх зроду не бачив, за якусь лопату, за поламаний плуг—як дорогу переорював, одлетів леміш, ще й на три дні оштрафували за те, що спав з дівчатами в хліві! Розгублений серед двору стояв з грішми в руці, набралися очі слізьми. За те, що вісь одламав, обернувся з снопами—згадали, а дні рахувать забули. Думав, чималий заробіток додому принести, справитися треба, аж не знати, чи на одержину вистачить. Не справдилися сподіванки його. Ще й горич треба купляти плугатарям за те, що оступалися перед пригінчима за нього.

Оленка затесалася між гуртом, косила очима на пригніченого хлопця, рада була втішити його, але не розмовляла з ним ніяк. Оленка сама наплакалася сьогодні. Мало, що не зарахували дні, вирахували за рядно, що полову носила, за зламані граблі, загублені спачки (Оленка все здала в комору). Ще й сплатили їй як за малолітню, неповну силу, хоч поряд із дівчатами робила вона. Глузували, насміхалися в конторі з неї, поряд з довгою дебелою Секлетою ставили—хіба зробить Оленка за Секлету? Наполовину менша вона. Мізерне.

Замучене. А хоче, щоб платили їй нарівні з дорослими.

Оленці самій ніяково стало. Не осмілилася повної плати вимагати вона, тільки болізно серце защеміло, залило очі слізьми. Ще й Секлета глузувати зачала, виразно презиралася з конторщиками. Секлеті що? Залічили зайві дні їй, п'ятака набавили за те, що перед вела. Оленці збавили ціну. Що в книзі записано, те й одержить. Ось і „дебет“, ось „сальдо“. Перевірятиме вона чи що? Це ж італійська бухгалтерія! Хіба тут може бути помилка? Все чисто до гроша виведено. Ясно, мов у дзеркалі. Які відомості давав Нестір, те й занесено.

Оленка таки справді відчула свою неси́лу тут, мало сказати—сумнів у своїх вимогах, переляк перед тими незрозумілими словами. Літери не втне вона, а тут щось страшне робиться в тих книгах. Вчені люди сидять, адже їм видніше, пояснюють їй. Хто винуватий, що вона не тямить нічого? Може й справді в книзі все вірно виведено. Що Нестір подавав, те і записували. Коли б знала вона, що таке буде, хіба ж вря́д з дівчатами робила б? Старалася, переривалася, не шкодуючи здоров'я свого, нарівні з дорослими полола, в'язала, аж шкура позлазила, думала, нарівні з дівчатами плата буде їй. Гіркі заробітки! Не справдилися сподіванки, зрізали плату Оленці. Неповнолітня, мала сила. Навіщо ж тоді робити ставили з дорослими?

За кожною дівчиною найшлися збитки, що про них ніхто не знав, не відав. З кожною найшлися незалічені дні. Дівчата безпорадні були. Плакали, нарікали. Кому довести, пожалітися кому? Економ десь поїхав, а хоч би й бун, хіба ж насмілиться котре піти до нього з своїми мізерними скаргами? Дівчата жажнулися, коли дізналися, що зрізали денну плату. Ціла колотнеча влітку на плантації знялася зя́ тої надбавки, дівчата бастували, бунтувалися, аж тепер і сліду немає з того. Дівчата розплакалися, знявся невимовний галас, гам, мало вікна не побили в конторі. Конторщики запевняли, вгамовували дівчат, щоб не подумали заробітчани, ніби наплутали тут. В книгах записана одна плата („італійська бухгалтерія“), а що там пригінчі говорили політніцям, обіцянки які надавали, в конторі не знають, не відають.

Христя з Веклою розлючені, обурені, зібрались ще дівчата, кинулись за Нестором, аж той, наче вчував ту колотнечу, що станеться при розплаті, завчасно зник. Не злобувати б йому, попадись він до дівоцьких рук тепер. Конторщики охоче пояснювали дівчатам. Коли пригінчий більше політниць на жене, йому нагорода від пана, тож Нестір на всякі хитрощі кидався, заманив дівчат високою оплатою, а контора, мовляв, нічого не відає, не знає.

Цілком закрутили голови дівчатам у конторі тій. Хіба розбереш, де шахраї в них? Христя з Веклою стали на контор-

щиків наступати, вимагати, хай подають Нестора сюди, куди вони його заховали? Заробітчани ночуватимуть тут, аж поки не з'явиться Нестір — не підуть звідси. Хіба вже вони його не стрінуть на селі?

Невідомо, чи довго б товклися дівчата в безпорядності своїй, аж тут устряв Оверко з цілком тверезою думкою. Ковалева наука допомагає скрізь йому збагнути суть речей. Пан збитків на буряках зазнав, тож норовить з дівчат копійку стягти, а панські слуги вже стараються всяким способом обкрутити, задурити заробітчан. Проти пана нічого не вдієш.

Дівчата розходилися з слізьми, розвівали по вітру потлілу перетерту солому — жалі, плачі, вимріяні ночі розвівали разом з соломою тією — проклинали кістки, весь рід, весь хід панський. Велика ненависть обняла дівчат, прийняла кожну жилку, до болю налляла серце, мутила кров дівочьку. Затуманені погляди кидали на спустошені лани, зловтіхою проймало зелене підгір'я — мерзле бурячище — єдину веселу згадку понесуть із собою вони.

Знов осінні дороги зарясніли заробітчанським людом — у засмальцьованій одежині з брудними клуночками, завітрені, суворі верталися додому, як ходили щороку батьки, діди... Знов польовий вітер розносив прокльони незалічених днів, зрізаних карбованців, скарги, нарікання дівочького безталання. Хмуrne небо, сірі простори, жовклий в червоних плямах ліс, понура дорога...

Навіть дарунок, що несла під пахвою — ріденького ситчику шмат — не веселить Оленку. Ще й сама повновида пані, пишна, привітна така, власноручно дарунки ті роздавала. Оленка низенько вклонилася, всі дівчата в пояс кланялися, світилися очі дівочькі щастям, роздивлялися, милувалися, вбирали очима, приміряли квітчасте поле, що тхнуло свіжою фарбою, в мраморних розводах... Христя з Веклою злостилися. В шовках, оксамитах, виряджена, блискуча, в перснях, браслетах, сергах, усе аж мигтить на ній, сяє, обдаровує політниць пані. Прийшла б на лани до них, стала б поряд з ними, взяла би сапачку в руки, вони б її поводили, до вечора ноги витягла. Хай вона з ними споле. А тут порепаєшся, залипнеш пилом, хіба ти її не варта?

Христя з Веклою такого наговорили, що дивно слухати Оленці було.

Секлета сатину, батисту по шматкові дістала, сам Нестір привів перед панські очі полюбовницю свою. Оленка ріденькому ситчикові була рада. Політниці лютували — з пригінчим спала Секлета, найбільш подарунків набрала. Оленці байдуже до заздрощів тих. Хай но вони розкажуть Несторовій жінці дома.

Прийшла додому змужніла, мовчазна, мати не могла надитися, натішитися на дочку. Принесла з собою гіркий досвід

людського життя, зневаги, глуму, кільки тарань без голови, грудку цукру — гостинця матері принесла. Дванадцять рублів грошей заробила з копійками. Мати тому була дуже рада. Мало сказати, не знала мати Галька, якими очима дивитися тепер на Оленку. Потіли сорочки, спідвиці за літо на ній, земля сапачку з'їла, собою не росла — міцна, збита, кургуза, вироблена, руки зашкарублі, репані, неговірка, сувора, змістовна, як справжня дівка. Вже косу пишну яку завела — хвала дівці, як коса густа та довга. Малі діти обсіли її, і вона обдаровує всіх, лагідна така з ними. Хазяйновита, путяща така дівка, розпитує про двір, про сусід, про себе нічого не говорить. Мати з слізьми тримає тараню набухлими, буграстими руками, малю не молиться на Оленку — дадуть на сніданок тараню їй, так вона головку одламає, з'їсть, а то для матері приберегла, приховала, додому гостинця принесла, спасибі їй, чорноморська тараня...

Додому прийшла, думаєте, заспокоїлася вам ураз? На покрови з матір'ю, Христею на ярмарок пішла в Лебедия, вочиста така, поважна, купляти вати, черкасини, ватяну юпку собі шити, чи вік їй у материній свитинці ходити? На себе заробляє, вдягається і харчується, вже мати над нею не вільна... Ціле літо в строку вибула, мала літами, разом із дівчатами полола, в'язала, назву двожильної від дівчат набула вона.

Воно приємно була в кишені власні гроші мати. Чи людина звикла до того? Відрадне чуття проймало Оверка. По ярмарку він ходить, грошима брязкає, статечний такий господар, до всього прицінюється, поважно, діловито роздивляється, широко розставивши ноги, мне чи то халиви, переди, підосви, чи то навіть сукна, хто зна, що потрібно людині, над усім він володар, і народ торговий, поважний схиляється перед ним, запрошує, спід яток вигукує. Хвилююча сила нових незнаних відчужань! Це вам не голодраб, який без копійки по ярмарку швендає, на все заздрим оком дивиться... А захоче, ще й кварту горілки купить, із хлопцями вип'є, закусить — Оверко все тепер може. Ярмарок широкий, скрізь вештається грошовитий хлопець. Хто зна, з якою думкою в голові ходить він, стоїть коло коней, прицінюється, обдивляється тямущим оком коло корів, свиней. Коло нових кованих возів ось спинився він... Мало з якою думкою в голові ходить він, і нікому діла нема до того. Густий дух дьогтю спирає легені, будоражить кров у ярмарчан. Чуби, бороди стурбовані, заклопотані, п'яні, веселі никають по ярмарку, хто зна, чого шукає вибаглива душа, що людині треба. Оверко то знає, заробив гроші він, сам пішов на ярмарок, походити, обдивитися треба, чи він не господар, скупитися треба, зима йде, може хто й сидітиме голий, босий, Оверкові вдягнутися, взутися треба, не заробив він чи що на себе?

Заробітчани розбрелися по всіх шляхах — дорогах, в кого

сім'я, діти, на господарство треба стягатись, Оверко пішов на ярмарок. Штани кортові, чорні, як дьоготь, він вибрав собі, фабричні, це вам не якенебудь хатне полотно. Грішми так і сипле він, купці, вздрівши під пахвою в хлопця новий крам, мало не стелються під ноги йому. Звісно, крамарям видно, з ким діло мають. Ох, і здивує батька, селюків він, як додому прийде. Картуз синій, до лица, козирьок блищить, Оверко вдивляється в дзеркало — він це чи не він? Із дивним чуттям роздивляється довго завітреного, кострубатого юнака в новому картузі... Вперше в житті людина може побачила себе... Нахилиє голову, повертає і так і сяк. Далєбі, приємнішого видовища і в житті не буває. Шия чорна, комір білий, красунь та й годі! Голову тримає рівно, не вертить, не крутить нею. Ще й чуб спід козирка випустив. Новий картуз усе ж до чогось зобов'язує людину. Лице суворе, змістовне таке. Вибирає чоботи. Звісно, якби не гроші, взяв би хіба ж такі чоботи? Правда, хоч і приношені, пристрочні, зате... Козирьок блищить, чоботи зі зборами „на бутилках“, піджак вистрочений синіми, червоними нитками. Капустянські кравці розшили рукави, на грудях, ну як його все таки на село йти? На весь Буймир подив, слава тепер про Оверка піде. Цікаво, враз таки пізнають його? Ціле літо — осінь не був дома. Як усякий досвідчений заробітчанин, поштивий син — півкварти на останні копійки Оверко прихватив додому — гостинця батькові, матері.

Виряджений хлопець вертався з ярмарку, осінньою дорогою до села брів. Стрічали люди знатного заробітчанина, парубки, дівчата з ніг до голови оглядали, якісь думки людям западали, якісь слова між собою вимовляли, байдуже ніхто не міг пройти повз Оверка, усім пада в око він, а дівчата то навіть присміхувалися. Легка, думаєте, справа оновленій людині рідним селом іти, де не був цілу вічність, здається? Якби не ошей брудний клуночок за плечима із старим шматтям. Проте все ж не можна сказати, щоб Оверко дуже заносився. Він вітався до людей, ті спинялися, дивилися вслід йому недоуміло, здивовано. Ось і рідна хата, рідна стріха. Ворота похилились, мотузком прив'язані. Самотня стара груша на городі стояла гола. Позападала, повгиналася покрівля на хліві, хаті. Невеличкий ожеред вимолоченої соломи стояв на току, купа кукурудзяного, соняшникового бадилля. Яке все непринадне, похиле, вбоге, понуре, сіре, разом рідне таке... Собака прожогом кинулася на вирядженого хлопця, аж роздивилася, що то сам Оверко був, засоромлено замахала хвостом, лащилася. З тривогою береться за клямку хлопець, відчиняє двері, привітно так:

— Добрий день.

Мати сполохано повертає впалощоке лице до нього. Мов невтямку їй, кого вздріла вона. Батько — той зразу збагнув усе,

а якже, голова дому. Батько жажнувся, очі йому мало не лізуть на лоба. Кров кинулась до лиця, червоніла шия — погана ознака. Батько, незграбний кривий Сильвестр, стояв серед хати, як стовп, забило дух йому. Грізно напустився на сина.

— Коли це вже?.. Сам?.. Хто тобі дозволив?.. Кого питався?.. Чи ти вже сам?.. Де воно це так?..

Згріб батько хлопця. Вхопив за розшитий рукав. Як зачав шмагати. Мов яструб, насів старий на Оверка. Зачав товкти дужими кулаками сина, що осмілився на свавільство таке, нікого не спитався, без дозволу батькового розпорядився грішми. Здавив дужими колінами за шию хлопця, ще й ремінякою шмагав по кортових штанах, розшитому піджаку, аж в очах потемніло Оверкові. Ох і лютував старий, учив нерозумного сина, зганяв досаду з серця, нев силі стерпіти непошани тої, наруги, що виявив син до батька. Захекався, очманів старий Сильвестр — спід батьківської волі осмілився син вийти! Шмагав непокірного хлопця ремінякою.

Оверко, думаєте, кричав? Ще б цього не ставало!

Пошматований, побитий, в розшитому піджаку, хлопець, нічого казати, враз позбувся того святкового вигляду, що так пасував йому. Діловито нахилився над цебром, змивав кров, що точилася з носа.

Мати аж заплакала, повна жалю за нерозсудливо витрачені гроші, докірливо вимовляла:

— Вже він сам, ви подумайте... Хазяїн найшовся...

Кінець першої частини.